

**Reading Material
for**

S.Y.B.A

Semester : IV

Subject : Logic & Philosophy

Paper No. : 9

Empiricist Philosophers : Paper- 9

Code: UA04CPHI09

**Edited by
Dr. B.M. Gajera**

S.Y.B.A. – Sem-4

Paper- 9 : Empiricist Philosophers (UA04CLPH09)

અનુક્રમણિકા

૧. લોકે કરેલ જન્મજાત વિચારોનું ખંડન
૨. લોક અનુસાર અનુભવનો સિદ્ધાંત
૩. લોક અનુસાર વિચારનો અર્થ અને તેનું વર્ગીકરણ
૪. જટિલ વિચારો
૫. પર્યાયો યા પ્રકારો યા ગુણો (Modes)
૬. દ્રવ્યોનો જટિલ વિચાર
૭. બર્કલેની જ્ઞાનમીમાંસા
૮. ભૌતિક પદાર્થના અસ્તિત્વનો નિષેધ અથવા ‘એસે ઇસ્ટ પર્સિપી’નો સિદ્ધાંત
૯. બર્કલેનો પ્રત્યયવાદ યા અધ્યાત્મવાદ
૧૦. જ્ઞાનના મૂળ તરીકે અનુભુદ્રાઓ અને વિચારો (Impressions and Ideas)
૧૧. છૂમે કરેલ દ્રવ્યનો ઇન્કાર
૧૨. કાર્યકારણ સંબંધ (Causation)
૧૩. કાન્ટનો સમીક્ષાવાદ
૧૪. કાન્ટનો દેશ અને કાળનો તત્ત્વમીમાંસકીય ખ્યાલ

૧. લોકે કરેલ જન્મજાત વિચારોનું ખંડન

પ્રાસ્તાવિક :

ડેકાર્ટ, સ્પિનોઝા, લાઇબ્નિઝ જેવા બુદ્ધિવાદીઓના માનવા પ્રમાણે જ્ઞાનનું મૂળ ઇન્દ્રિયાતીત અનુભૂતિમાં અથવા જન્મજાત વિચારોમાં રહેલું છે. જન્મજાત વિચારો આંતરિક છે, તે અંતઃસ્ફૂરિત એટલે કે અનુભવ નિરપેક્ષ છે. તે સર્વદેશી અને નિશ્ચિત છે. બુદ્ધિવાદીઓના આ મતની વિરૂદ્ધ લોક જણાવે છે કે સમગ્ર જ્ઞાનનું મૂળ ઇન્દ્રિયાનુભૂતિ છે. ઇન્દ્રિયાનુભવ થતા પહેલાં આપણા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન સંભવી શકે નહીં. આથી લોક જન્મજાત વિચારોનું ખંડન નીચેની દલીલો દ્વારા કરે છે તે જોઈએ તે પહેલાં લોકની સમસ્યા શું છે તે જાણવું જરૂરી છે.

લોકની સમસ્યા :

‘આ ટેબલ છે’ એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે અહીં બે પ્રકારના પ્રશ્નો ઉઠાવી શકાય. ૧. ટેબલ નામનું આ તત્ત્વ કે જ્ઞેયવસ્તુ શું છે ? ૨.

ટેબલ તરીકેની ઓળખ કે જાણકારીરૂપ આ જ્ઞાનાનુભવ શું છે ? પહેલો પ્રશ્ન તત્ત્વમીમાંસાનો છે અને બીજો પ્રશ્ન જ્ઞાનમીમાંસાનો છે. લોકે બીજા પ્રશ્ન પર ભાર મૂક્યો છે.

જ્ઞાનની વ્યાખ્યા :

લોકના મતે જ્ઞાન એ બીજું કંઈ નહીં પણ આપણા વિચારો વચ્ચેની એકરૂપતા કે વિરૂપતાનું દર્શન માત્ર છે.

આમ, લોકના મતે જ્ઞાનના આધારરૂપ કહેવાતા વિચારોનું મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવું અનિવાર્ય છે. આ સંદર્ભમાં બુદ્ધિવાદીઓએ સ્વીકારેલા જન્મજાત વિચારોનું ખંડન કરવું એ લોકનું પ્રથમ કાર્ય બની જાય છે.

૧. લોકના મતે આપણાં મનમાં જે કાંઈ હોય તેની આપણને સભાનતા હોવી જોઈએ. વાસ્તવમાં જન્મજાત વિચારોની આવી સભાનતા આપણા મનમાં નથી માટે તેનું પ્રથમથીજ આપણા મનમાં હોવાનું માની શકાતું નથી.

૨. ડૈકાર્ટે જ્યારે ઈશ્વર, આત્મા, કાર્યકારણ જેવા વિચારોને જન્મજાત વિચારો કહે છે ત્યારે તે ભૂલી જાય છે કે આ પ્રકારના વિચારો પણ અનુભવ ચિંતનની તાલીમ પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ વ્યક્તિ અને તેના સંસ્કારને સાપેક્ષ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. આદિવાસીનો ઈશ્વરનો ખ્યાલ સંત કે વિદ્વાનના ખ્યાલથી તદ્દન જુદો જ હોય છે.

૩. બુદ્ધિવાદીઓ એમ કહે છે કે આ વિચારો પહેલેથી જ દરેક વ્યક્તિના મનમાં હોય છે જ અને અનુભવ કે કેળવણી માત્ર તેની અભિવ્યક્તિ કરાવે છે. લોક જન્મજાત વિચારોની આ લાક્ષણિકતાનો વિરોધ કરતા કહે છે કે કોઈ પણ વિચાર પહેલા અવ્યક્ત હોય અને પછી વ્યક્ત થાય છે એમ માનવામાં આવે તો અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ અને અનુભવ વગર પ્રાપ્ત થયેલ વિચારો વચ્ચેનો ભેદ જ લુપ્ત થઈ જાય છે. માટે માનવું પડે છે કે બધા જ પ્રકારના વિચારો અનુભવ વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

૪. લાઈબ્નિઝે જન્મજાત વિચારો માટે સાર્વત્રિકતા અને સર્વસ્વીકૃતિને કસોટી તરીકે રજૂ કરે છે તે પણ યોગ્ય નથી. લોક કહે છે કે બાળકો, જંગલી માણસો, પાગલોના મનમાં જન્મજાત વિચારો હોવા વિષે શંકા થઈ શકે તેમ છે. માટે તે સાર્વત્રિક છે એમ માની શકાય નહીં. વળી તે સર્વસ્વીકૃત છે માટે જન્મજાત બની જતા નથી. કારણ કે ઈન્દ્રિયવેદન જેમ કે ગરમી, ઠંડી વગેરે પણ એટલા જ સર્વસ્વીકૃત છે. આમ, સર્વસ્વીકૃતિ એ જન્મજાત વિચારોની કસોટી બની શકે તેમ નથી. તે ઉપરાંત સાર્વત્રિકતાનો વિચાર અનુભવ પે આધારિત માનવો અનિવાર્ય બની જાય છે.

૫. ડૈકાર્ટના ઈશ્વર સંબંધી વિચારોનો લોક ઈન્કાર કરતા નથી પરંતુ ઈશ્વર અંગેના વિચારોનું કારણ ગંભીર ચિંતન છે, નહીં કે પૂર્વનિહિત જન્મજાત વિચારો.

૬. લોકના કહેવા મુજબ ડૈકાર્ટે જન્મજાત વિચારનો અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો નથી. જો ડૈકાર્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની જન્મજાત શક્તિ એવો કરતા હોય તો વિવાદનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. આ પ્રકારની શક્તિનો સ્વીકાર તો અનુભવવાદ પણ કરે છે.

૭. વિચારોને જન્મજાત માનવાના કેટલાક ગેરફાયદા છે. એમ જણાવી લોક કહે છે કે જન્મજાત વિચાર માની લેવા પડે છે. તેનાથી વાસ્તવિક, વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો વિકાસ રૂંધાય છે. વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન માટે જરૂરી નિરીક્ષણ, પ્રયોગ, ચકાસણીને અવકાશ મળતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના હાર્દ સમી આલોચના દ્રષ્ટિને એક પ્રકારનો અંધશ્રદ્ધાનો અંધાપો લાગુ પડી જાય છે. વસ્તુલક્ષી કસોટીના અભાવમાં વહેમ, મતાગ્રહીપણું અને અહમ્ કેન્દ્રિ સંકુચિતતા જોર પકડે છે.

સમાપન :

આમ, લોક પ્રતિપક્ષી ધારણાના રૂપમાં પ્રચલિત જન્મજાત વિચારના ખ્યાલ કે મતનું ખંડન કરે છે. આમ કરતી વખતે તેની મનોવૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન દ્રષ્ટિ અને વ્યવહારવાદી જીવન દ્રષ્ટિ આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે. આ ભૂમિકા સાથે તેની અનુભવવાદી વિચારધારા પ્રગટ થાય છે.

૨. લોક અનુસાર અનુભવનો સિદ્ધાંત

પ્રાસ્તાવિક :

જન્મજાત વિચારો અંગેનો બુદ્ધિવાદીઓના ખ્યાલનું લોક જોરદાર ખંડન કરે છે અને આરંભમાં મન કોરી પાટી જેવું છે, સર્વ લક્ષણવિહોળું છે, વિચારવિહોળું છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો વિચારો જન્મજાત ન હોય તો આપણે તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ? લોકના મતે યથાર્થ જ્ઞાન વિધાનોનું બનેલું હોય છે અને વિધાન સરળ વિચારોનાં બનેલાં છે. તેથી જ્ઞાનની વાસ્તવિક સામગ્રીરૂપ વિચારોના મૂળ સંબંધી અન્વેષણ તેમના માટે આવશ્યક બની જાય છે. મનને જ્ઞાનસામગ્રી ક્યાંથી મળે છે ? તેનો ઉત્તર લોક એક શબ્દમાં આપે છે તે છે અનુભવમાંથી. આ અનુભવ એટલે શું ? તે જાણવું જરૂરી છે.

અનુભવનું મૂળ :

આપણી સામાન્ય બુદ્ધિના દાવાને સ્વીકારીને લોક જણાવે છે કે આપણા જ્ઞાનનું મૂળ આપણો વાસ્તવિક જગતનો અનુભવ છે. ડોકાર્ટ જેવા બુદ્ધિવાદીઓના મતે દરેક માણસ પાસે અમુક જન્મજાત વિચારો છે અને તે વિચારોના પૃથક્કરણ માત્રથી આપણા જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે. બુદ્ધિવાદીઓની આ માન્યતાને ખોટી ઠેરવીને લોક પોતાના અનુભવવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે.

જન્મજાત વિચારોના ખંડન દ્વારા લોક ભાર પૂર્વક દર્શાવે છે કે જન્મ સમયે માણસના મનમાં કોઈ પણ જાતનો વિચાર હોતો નથી. એટલે કે જન્મ સમયે મન ‘કોરી પાટી’ (Tabula rasa) કે ‘અંધારી ઓરડી’ જેવું હોય છે. માણસના મનમાં અત્યારે જે કોઈ વિચાર છે તે તેમણે જન્મથી માંડીને આજ સુધી મેળવેલા જગતના અનુભવનું પરિણામ છે.

આપણું તમામ જ્ઞાન અનુભવ પર આધારિત છે. આપણા સમગ્ર જ્ઞાનની ઇમારત અનુભવ પર રચાય છે. આમ, વિચારો ન તો પ્રારંભથી મનમાં હાજર છે કે ન તો મન દ્વારા ઉદ્ભવે છે. માનવ મન જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેના અનુભવોમાંથી વિચારો પ્રાપ્ત કરે છે. અનુભવ વિના જ્ઞાન શક્ય નથી. અનુભવના બે સ્ત્રોત છે.

સંવેદન (બાહ્ય નિરીક્ષણ) અને ચિંતન (આંતર નિરીક્ષણ) :

સંવેદન :

આપણાં સમગ્ર જ્ઞાનનો સ્ત્રોત સંવેદન અને ચિંતન છે. સંવેદન મનને ભૌતિક સૃષ્ટિનું જ્ઞાન આપે છે. સંવેદન બાહ્ય પદાર્થોના આપણા જ્ઞાનનું મૂળ છે. સંવેદન બાહ્ય ઇન્દ્રિયો દ્વારા બાહ્ય પદાર્થો અંગેનું નિરીક્ષણ (પ્રત્યક્ષીકરણ) યા બાહ્યાનુભવ છે. બાહ્ય પદાર્થો મનને ઇન્દ્રિયગમ્ય ગુણો જેવા કે પીળું, શ્વેત, ગરમી, ઠંડી, મૃદુ, કઠણ, કડવું, મીઠું વગેરેના વિચારો આપે છે.

ચિંતન :

ચિંતન યા આંતર નિરીક્ષણ એ સંવેદન અંગેની પ્રતિક્રિયાઓ જેવી કે વિચારણા, તર્ક, શંકા, સંકલ્પ વગેરેના વિચારો આપે છે. ચિંતન આંતરિક હકીકતોના આપણા જ્ઞાનનું મૂળ છે. ચિંતન મનની પ્રક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ યા આંતર અનુભવ છે.

સંવેદન અને ચિંતન દ્વારા મનને જ્ઞાનની કાચી સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે :

સંવેદન અને ચિંતનમાંથી પ્રાપ્ત ન થયા હોય તેવા કોઈ વિચારો આપણાં મનમાં નથી. આ રીતે સંવેદનના વિષય તરીકે બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થો અને ચિંતનના વિષય તરીકે આપણા પોતાના મનની પ્રક્રિયાઓના એ બન્ને કે જેમાંથી

સર્વ વિચારોનો પ્રારંભ થાય છે. તે બન્ને દ્વારા જ મનને જ્ઞાનની કાચી સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

લોકના મતે સંવેદન અને ચિંતન એ બે એવા પ્રવેશદ્વારો છે કે તેના દ્વારા જ મન રૂપી કાળી કોટડીમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રવેશે છે. પરંતુ તે બન્ને પ્રવેશદ્વારો એકી સાથે ખુલતા નથી. પ્રથમ સંવેદન દ્વારા આપણને આપણા પ્રથમ વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે પદાર્થોના ઇન્દ્રિયગમ્ય ગુણોના સંવેદન માટે ધ્યાનના ખાસ પ્રયાસની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતા વિચારો સંવેદન થયા પછી જ થાય છે. આંરિક પ્રત્યક્ષીકરણ આ રીતે બાહ્ય પ્રત્યક્ષીકરણની અપેક્ષા રાખે છે.

ચિંતન સંવેદનની પૂર્વાપેક્ષા રાખે છે :

અહીં એ નોંધવું જરૂરી છે કે સંવેદનનું એકમાત્ર કાર્ય મનને સામગ્રી પુરી પાડવાનું છે. સંવેદન સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા પહેલાં આપણું મન સંપૂર્ણતઃ વિચારવિહોળું છે. તેમાં કશું જ નથી. ત્યાર પછી વધારે વિકસિત તબક્કે મનમાં જે કંઈ બને છે તે વિષે ગંભીર રીતે ચિંતન કરે છે. ભાષાઓનો અભ્યાસ આનું સમર્થન કરે છે. આપણે જે બધાં શબ્દોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે ઇન્દ્રિયજન્ય વિચારો પર આધારિત હોય છે. સંવેદન મનની પ્રક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરતું નથી પણ તે મનને પ્રવૃત્ત થવા માટેની સામગ્રી પુરી પાડવા જરૂરી છે. ચિંતન સંવેદનની પૂર્વાપેક્ષા રાખે છે.

મનની ભૂમિકા :

લોક અનુસાર મન સંપૂર્ણતઃ નિષ્ક્રિય છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેને જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેનું પ્રત્યક્ષીકરણ કર્યા સિવાય કંઈ કરી શકે નહીં. જેવી રીતે માનવી પ્રકાશના અણુંનું સર્જન કે નાશ કરી શકે નહીં તેવી રીતે મન ન તો શૂન્યમાંથી વિચારોનું સર્જન કરી શકે કે ન તો નાશ કરી શકે. તે તો માત્ર તેની સમક્ષ રજૂ થતા પદાર્થોની પ્રતિમાઓની અભિવ્યક્તિ કરતા દર્પણ તરીકે જ કાર્ય કરે છે. જ્યારે મન સંવેદન અને ચિંતનમાંથી તેની સર્વપ્રથમ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે તેમાં પ્રત્યક્ષીકરણ, ધારણા, ઓળખ, તુલના, સંયોજન, અમૂર્તીકરણની પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે. આમ કરવા માટે મન શક્તિમાન છે. અહીંયા મન સક્રિય બને છે. લોકના મન અંગેના ખ્યાલમાં જન્મજાત શક્તિઓ જેવી કે સંયોજન, તુલના વગેરેનું આરોપણ થતું જણાય છે. એક વાર મન કાર્ય માટે સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી લે ત્યાર બાદ યથાર્થ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયાઓમાં તે સક્રિય ભાગ લે છે. આ

રીતે લોક મનમાં જન્મજાત વિચારોને ઇન્કારે છે પરંતુ મનની જન્મજાત શક્તિઓને ઇન્કારતા નથી. આમ, મન સંવેદન અને ચિંતન દ્વારા સરળ વિચારો નિષ્ક્રિય રીતે પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે જટિલ વિચારોની રચનામાં તે સક્રિય ભાગ ભજવે છે.

સમીક્ષા :

કેટલાક વિચારકોના મતે લોક જાણે કે અનુભવને એક સંયોજન અને સંવેદન તથા ચિંતનને તેના અંશો માનતા હોય તેમ લાગે છે. જે રીતે ઇંટ અને ચૂનાના અંશો વડે દીવાલ રચાય છે તે રીતે આપણા અનુભવની રચના થાય છે. વિવેચકો અનુસાર મનોવિજ્ઞાન અનુભવનું આ રીતનું વર્ણન સ્વીકારવા તૈયાર નથી. વાસ્તવમાં મન સમક્ષ સર્વપ્રથમ કોઈ એકાકી વિચારો રજૂ થતા નથી પણ ‘અસ્પષ્ટ સમગ્ર’ રજૂ થાય છે. ત્યાર બાદ તેનું પૃથક્કરણ કરીને તેને ‘સંગઠિત સમગ્ર’ બનાવે છે. જો કે આને લોકની ટીકા ગણી શકાય નહીં કારણ કે લોક સંવેદન અને ચિંતનમાં આપણને મળતી આપણા જ્ઞાનની સામગ્રી વિષે જણાવે છે અને આ સામગ્રીની યાદી આપવાનો તથા તેની મર્યાદા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આમ કરતી વખતે લોક મનોવૈજ્ઞાનિક તરીકે નહીં પણ તત્ત્વજ્ઞ તરીકે વાત કરે છે.

૩. લોક અનુસાર ‘વિચાર’નો અર્થ અને તેનું વર્ગીકરણ

પ્રાસ્તાવિક :

લોકના અનુભવવાદમાં ‘વિચાર’નો પ્રત્યય અતિ મહત્વનો છે. તેમના જ્ઞાનના સિદ્ધાંતનું ચણતર પણ ‘વિચાર’ પ્રત્યયના પાયા પર જ થાય છે. આપણા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલા કેટલાક વિચારોના માધ્યમ દ્વારા જ આપણે સૃષ્ટિનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ. લોક ‘વિચાર’ શબ્દ સંદિગ્ધ રીતે વાપરે છે અને તેની કોઈ એક વ્યાખ્યા આપી શક્યા નથી. તેઓ જે ભિન્ન ભિન્ન અર્થોમાં ‘વિચાર’ શબ્દ પ્રયોજે છે તેમાં નીચેના અર્થો મહત્વપૂર્ણ છે.

‘વિચાર’ના અર્થો :

૧. વિચારનો એક અર્થ છે પ્રત્યક્ષ ચેતનાના વિષયો જેવા કે રંગ, અવાજો, ગરમી-ઠંડીની લાગણીઓ, વેદના વગેરે. તેને ઇન્દ્રિય સામગ્રી પણ (sense-data) કહી શકાય. જ્યારે જ્યારે આપણે રંગને જોઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણે રંગનું સંવેદન મેળવીએ છીએ પણ રંગ સ્વયં ઇન્દ્રિય સામગ્રી છે, સંવેદન નહીં. આ ઇન્દ્રિય સામગ્રી પ્રત્યક્ષ ચેતનાના વિષયો છે. “માનવી જ્યારે ચિંતન કરે ત્યારે મનના વિષય તરીકે જે કંઈ હોય તે” તરીકે લોક વિચારની વ્યાખ્યા આપે છે. વિચાર એ ચેતનાનું કાર્ય નહીં પણ ચેતના યા વિચારણાનો વિષય છે.

૨. બીજા અર્થમાં ‘વિચાર’ ભૌતિક પદાર્થની સાંવેદનિક અભિવ્યક્તિઓ છે. જ્યારે હું સફરજનને સફરજન તરીકે જોઉં છું નહીં કે બટાટા યા ટમેટા તરીકે યા તો માત્ર અર્થવિહોણી ઇન્દ્રિય સામગ્રી તરીકે ત્યારે મને સફરજનનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. લોક આને વિશિષ્ટ દ્રવ્યના જટિલ વિચાર તરીકે ઓળખે છે.

૩. વિચારનો ત્રીજો અર્થ છે પ્રતિમાઓ. જે સ્મૃતિ યા કલ્પનામાં ઉદ્ભવે છે. લોક સ્મૃતિ અને કલ્પનાની તેની ચર્ચામાં મુખ્યત્વે આ અર્થમાં ‘વિચાર’ શબ્દ પ્રયોજે છે.

૪. મધુરતા, સખતપણું જેવા સામાન્ય ઇન્દ્રિયજન્ય ગુણધર્મો તેમજ કૃતજ્ઞતા, ગતિ, વિચારણા જેવા ઇન્દ્રિયજન્ય ગુણો ન હોય એવા લક્ષણોને નિર્દેશવા માટે પણ ‘વિચાર’ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. વિચારના આ અર્થ હેઠળ ‘પ્રત્યયો’ યા ‘અમૂર્ત વિચારો’નો સમાવેશ થાય છે. આમ, વિચાર શબ્દ અહીં ‘સામાન્ય ગુણધર્મ’, ‘પ્રત્યય’ યા ‘અર્થ’ તરીકે છે.

૫. લોક જેને ચિંતનના વિચારો કહે છે તે પ્રત્યયો છે જે આપણે આપણી માનસિક પ્રક્રિયાના આંતરનિરીક્ષણ દ્વારા મેળવીએ છીએ.

આ રીતે વિચાર શબ્દ વિભિન્ન તત્ત્વો નિર્દેશે છે. આમ છતાં લોક અનુસાર તે પ્રત્યેકનું કાર્ય સમાન છે. તે સર્વે સંકેતો છે. જે આપણી સમક્ષ ભૌતિક પદાર્થોની બાહ્ય સૃષ્ટિ તેમ જ ચેતનાની આંતરિકસૃષ્ટિની રજૂઆત કરે છે.

વિચારોનું વર્ગીકરણ :

લોક જ્ઞાનના ઉદ્ભવ માટે મન (બુદ્ધિ) અને તેની સામગ્રી તરીકે વિચારો — એવા બે ઘટકો વર્ણવે છે. આ વિચારોના બે પ્રકારો છે. (૧) સરળ વિચારો અને (૨) જટિલ વિચારો. સરળ વિચારોના ચાર વર્ગો છે. (૧) એક ઇન્દ્રિય દ્વારા

પ્રાપ્ત થતા વિચારો, (૨) એક કરતાં વધારે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા વિચારો, (૩) માત્ર ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં વિચારો અને (૪) સંવેદન અને ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતા વિચારો.

જટિલ વિચારોના ત્રણ વર્ગો છે. (૧) દ્રવ્યો, (૨) પ્રકારો અને (૩) સંબંધો સરળ વિચારો :

લોક તેના નિબંધમાં સરળ વિચારોની ઓળખ માટે બે માપદંડો રજૂ કરે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

સરળ વિચારોની કસોટી :

(૧) સરળ વિચાર અમિશ્ર યા અસંયોજિત છે. એક સમાન લક્ષણનો ઇન્દ્રિયાનુભવ છે. અને વિભિન્ન વિચારોમાં પૃથક્કૃત કરી શકાતો નથી. દા.ત. બરફની શીતળતા, ગુલાબની સુગંધ, સાકરનો સ્વાદ, કમળની શ્વેતતા વગેરે.

(૨) જે વિચારની પ્રાપ્તિમાં મન નિષ્ક્રિય હોય તે વિચારો સરળ છે.

સરળ વિચારનો અર્થ :

લોક તેના નિબંધમાં સરળ વિચારના જુદા જુદા ચાર અર્થો પ્રયોજે છે.

(૧) અનુભવના નાનામાં નાના એકમ યા પરમાણુના અર્થમાં

(૨) વાદળી, ચોરસ, મધુર જેવા સરળ ઇન્દ્રિયજન્ય ગુણોના અર્થમાં

(૩) અનુભવમાં મનને જે પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે અર્થમાં (મન દ્વારા રચાયેલ નહીં) અને

(૪) રંગીન યા આકારયુક્ત જેવા નિર્ણય થઈ શકે તેવા ગુણના અર્થમાં

સરળ વિચારોને આપણે સંવેદન અને ચિંતનની સાદી અર્થઘટનવિહોણી સામગ્રી સમજીએ તો તે પૂરતું છે. આવા વિચારો આપણે પ્રારંભિક બાલ્યાવસ્થામાં અને મૂર્છા વળે ત્યારબાદની સ્થિતિ જેવા સંજોગોમાં પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

સરળ વિચારો જ્ઞાનની સામગ્રીનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે અને આ વિચારો મન નિષ્ક્રિય રતિ મેળવે છે. સંવેદનના વિચારોના કિસ્સામાં ઉદ્વિપન દ્વારા અને ચિંતનના વિચારોના કિસ્સામાં આપણી પોતાની માનસિક પ્રક્રિયાઓના નિરીક્ષણ દ્વારા મન સરળ વિચારો પ્રાપ્ત કરે છે. દા.ત. ચંદ્ર તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે તેના રંગ, આકાર, તેજ વગેરેનું અનૈચ્છિક રીતે પ્રત્યક્ષીકરણ કરીએ છીએ. આ રીતે મન આ વિચારોની પ્રાપ્તિમાં નિષ્ક્રિય છે એમ કહી શકાય. લોકના મતે સરળ વિચારો જ્ઞાનની અપૃથક્કરણીય સરળ સામગ્રી છે. સરળ વિચારો વાસ્તવિક અનુભવની સામગ્રી તરીકે પ્રત્યક્ષ રીતે જ્ઞાત થાય છે. સરળ વિચારો એક પછી એક મનમાં પ્રવેશે છે, જેમ કે સફરજનના રંગ, ગંધ, સ્વાદ, સ્પર્શના વિચારો જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો દ્વારા એક પછી એક અલગ અલગ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

સરળ વિચારોના વર્ગો :

સરળ વિચારોના ચાર વર્ગો નીચે મુજબ છે.

- (૧) માત્ર એક ઇન્દ્રિય દ્વારા પ્રાપ્ત થતા વિચારો. રંગ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ (ધ્વનિ), ગરમી ઠંડી, નક્કરતા વગેરે.
- (૨) એક કરતા વધારે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા વિચારો. આ વિચારો નેત્રેન્દ્રિય તેમજ સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા મેળવી શકાય છે. દા.ત. વિસ્તાર (દિક્), આકૃતિ (આકાર), ગતિ, અને સ્થિતિના વિચારો.
- (૩) માત્ર ચિંતન (આંતરનિરીક્ષણ) દ્વારા પ્રાપ્ત વિચારો, વિચારણા અને સંકલ્પ યા ઇચ્છાના વિચારો આ વર્ગમાં આવે છે. તે માનસિક પ્રવૃત્તિના બે મૂળભૂત સ્વરૂપો છે તે વિવિધ વિશિષ્ટ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. વિચારણાની શક્તિ બુદ્ધિ કહેવાય છે, જ્યારે ઇચ્છાશક્તિ સંકલ્પ કહેવાય છે. મનમાં આપણા જ્ઞાનનો આધાર ચિંતનના વિચારો પર છે.
- (૪) સંવેદન અને ચિંતન બન્નેમાંથી પ્રાપ્ત થતા વિચારો. સુખ, દુઃખ, આનંદ, બેચેની, શક્તિ, અસ્તિત્વ, ઐક્ય, ક્રમના વિચારો આ પ્રકારના દ્રષ્ટાંતો છે. સંવેદન અને ચિંતનના પ્રત્યેક વિચાર સાથે સુખ યા દુઃખ સંલગ્ન હોય છે અને પરિણામે તેમના દ્વારા પ્રાપ્ત વિચારો સુખદ યા દુઃખદ હોય છે. પ્રત્યેક બાહ્ય પદાર્થ અને પ્રત્યેક આંતરિક વિચાર દ્વારા બુદ્ધિને અસ્તિત્વ અને ઐક્ય સૂચિત થાય છે. આપણા પોતાના મનમાં જે પસાર થાય છે તેના નિરીક્ષણમાંથી ક્રમનો વિચાર

ઉદભવે છે અને પ્રકૃતિમાં કાર્યકારણ સંબંધના નિરીક્ષણ યા આપણા સંકલ્પોની અસરોમાંથી શક્તિનો વિચાર ઉદભવે છે.

સમાપન :

જેવી રીતે મર્યાદિત મૂળાક્ષરોમાંથી વિશાળ સાહિત્યનું સર્જન થાય છે તેવી રીતે આ ચાર પ્રકારના સરળ વિચારોમાંથી આપણા સમગ્ર જ્ઞાનની ઇમારત ચણાય છે. જો બાળકને તે પુખ્ત થાય ત્યાં સુધી એવા સ્થળે રાખવામાં આવે કે જ્યાં તેણે સફેદ અને કાળા સિવાય અન્ય કોઈ રંગો જોયા જ ન હોય તો તેના મનમાં કદાપી બાકીના રંગોના વિચારો ન જ હોઈ શકે. અહીં મન નિષ્ક્રિય હોય છે.

૪. જટિલ વિચારો

પ્રાસ્તાવિક :

સરળ વિચારો ચેતનાની મુખ્ય સામગ્રી છે. તે ચેતના દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન રીતે અભિવ્યક્તિ પામે છે. જટિલ વિચારો મન નિષ્ક્રિય રીતે પ્રાપ્ત કરતું નથી. અહીં મનની પ્રવૃત્તિ પર ભાર મુકાય છે. મન સરળ વિચારોમાંથી જટિલ વિચારોની રચના નીચેની ત્રણ રીતે કરે છે. ૧. સંયોજન ૨. તુલના યા સંબંધ અને ૩. અમૂર્તીકરણ. પ્રત્યક્ષ અનુમુદ્રાઓમાંથી ઉદભવેલ ન હોય એવા તમામ વિચારો ચેતનાની આ ત્રણ પ્રવૃત્તિ દ્વારા ઉદભવે છે અને તે તત્કાલીન પ્રત્યક્ષ પર નિર્ભર હોય છે. આ પ્રક્રિયાઓ સાહચર્યના નિયમો દ્વારા થાય છે અને લોક તેને સ્પષ્ટપણે આનુભવિક માને છે.

(૧) સંયોજન :

મન સંયોજનની પ્રક્રિયા દ્વારા પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સરળ વિચારોને એકત્રિત કરે છે. શ્વેતતા, મીઠાશ, કઠણતાના સરળ વિચારોના સંયોજન દ્વારા આપણને સાકરના ગાંગડાનો એક જટિલ વિચાર મળે છે. માનવી, લશ્કર, વિશ્વ, કૃતજ્ઞતા, સૌંદર્ય વગેરે આ પ્રકારના ઉદાહરણો છે. જટિલ વિચારોમાંનું ઐક્ય સંવેદન અને ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ તે તેમની રચનામાંનો માનસિક કાળો છે. વળી, સંયોજન માટે જે સરળ તત્વો વિયોજન દ્વારા પ્રાપ્ત

થયેલા છે તેનાથી શક્ય બને છે. આથી લોક વિયોજનની પ્રક્રિયા પણ સમાન રીતે સ્વીકારે છે.

(૨) સંબંધ યા તુલના :

આ પ્રક્રિયા દ્વારા મન બે સરળ યા જટિલ વિચારોને તેમને એકત્રિત કર્યા સિવાય એવી રીતે ગોઠવે છે કે, તેમનો એકી સાથે ખ્યાલ મેળવી શકાય. સંબંધોના સર્વ વિચારો આ દ્વારા મન પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ કે પિતા અને પુત્ર, મોટું અને નાનું, કાર્ય અને કારણ. અહીં આપણે વિચારોની તુલના કરીને સંબંધોના વિચારો મેળવીએ છીએ. દા.ત. ઘાસ વૃક્ષ કરતાં લીલું છે. આ રીતે સંબંધોના વિચારો આપણાં સરળ કે જટિલ વિચારોની પરસ્પર તુલના કરવાની મનની શક્તિની નીપજ છે.

(૩) અમૂર્તીકરણ :

મનની આ પ્રક્રિયા વિચારોને તેમના વાસ્તવિક અસ્તિત્વમાં સાથે હોય એવા અન્ય સર્વ વિચારોથી અલગ પાડે છે. આપણાં તમામ સામાન્ય વિચારો અમૂર્તીકરણની નીપજ છે. દા.ત. માનવીના સામાન્ય વિચારની રચના ગાંધીજી, સોક્રેટિસ, પ્લેટો વગેરેના વિચારોથી અલગ પાડીને થાય છે. એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ, ત્રિકોણના અમૂર્ત વિચારની રચના અર્થે સર્વપ્રથમ આપણે અનુભવેલ, વિશિષ્ટ ત્રિકોણના આકાર, રંગ અને કદમાંથી ત્રણ બાજુઓની સમાન સામગ્રી લઈ લેવી જોઈએ અને ત્યાર બાદ તેને સર્વ વિશિષ્ટ ત્રિકોણને વ્યક્ત કરનાર તરીકે માનવી જોઈએ. અમૂર્ત સામાન્યતા અથવા સર્વદેશીયતા અમૂર્તીકરણ કરેલ સામગ્રીમાં નહીં પણ સમાન પ્રકારના સર્વ વિશિષ્ટોને વ્યક્ત કરનાર તેના નિર્દેશમાં છે.

અમૂર્તીકરણમાં નીચેની બે પ્રક્રિયાઓ નોંધપાત્ર છે.

(૧) સામાન્યીકૃત સામગ્રી તેના મૂળ સંદર્ભથી અલગ કરવી જોઈએ. અને

(૨) આ અલગ સામગ્રી તે જ પ્રકારના અન્ય સર્વ વિશિષ્ટોને વ્યક્ત કરનાર તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ.

અમૂર્તીકરણ નવા વિચારોની રચનામાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે. કારણ કે તેના દ્વારા સામાન્ય વિચારો અસ્તિત્વમાં આવે છે. તમામ પ્રકારના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અમૂર્તીકરણ દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સામાન્ય વિચારો પર નિર્ભર છે. અમૂર્તીકરણ

માત્ર આભાસો પૂરતું નિશ્ચિત રીતે સીમિત છે. તે સંપૂર્ણતઃ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ છે.

લોક એમ માનતો જણાય છે કે જટિલ વિચારોની રચના મન મનસ્વી રીતે કરતું નથી. જ્યારે મન યોગ્ય રીતે કાર્ય કરે છે ત્યારે તે બાહ્ય સૃષ્ટિને અનુરૂપ વિચારો જન્માવે છે. ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રક્રિયાઓ દ્વારા રચાતા જટિલ વિચારોની સંખ્યા અનંત છે તેમ છતાં તેને સામાન્ય રીતે પ્રકારો, દ્રવ્યો અને સંબંધો એવા ત્રણ વર્ગો દ્વારા રજૂ કરી શકાય. જેનું વિગતવાર વિવરણ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પર્યાયો યા પ્રકારો યા ગુણો (Modes) :

પર્યાયો એવા જટિલ વિચારો છે જે ગમે તે રીતે સંયોજિત થયા હોવા છતાં તેમનું પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોવાનું કલ્પવામાં આવતું નથી. પરંતુ તેમને દ્રવ્યના રૂપાંતરો (affections) યા દ્રવ્યાશ્રિત માનવામાં આવે છે. દા.ત. ત્રિકોણ, કૃતજ્ઞતા, ખૂન વગેરે શબ્દો દ્વારા સૂચિત વિચારો. પર્યાયો સ્વતંત્ર પદાર્થો કે વસ્તુઓ તરીકે અસ્તિત્વમાન નથી. તેઓ હંમેશાં દ્રવ્યોના આધારે અસ્તિત્વ ધરાવતી સ્થિતિઓ યા ગુણો છે.

પર્યાયોના બે પ્રકારો છે : ૧. સરળ પર્યાયો અને ૨. મિશ્ર પર્યાયો.

૧. સરળ પર્યાયો :

સરળ પર્યાય સંખ્યાબંધ એકસરખા સરળ વિચારોના સંયોજનો છે. સરળ પર્યાય એક જ પ્રકારના અનેક સરળ વિચારોમાંથી બને છે. અહીં એકથી વધારે સરળ વિચારોનું સંયોજન થતું નથી. દા.ત. ડઝન યા કોડી જે સંખ્યાના પુનરાવર્તન દ્વારા બને છે. ભિન્ન ભિન્ન એકમોના સરવાળાના વિચારો છે. એકમાં એક ઉમેરતા જોડીનો વિચાર બને છે. ૧૨ એકમો એકત્રિત કરતાં ડઝનનો વિચાર મળે છે. આમ, સંખ્યા એ સરળ પર્યાયના સ્પષ્ટ ઉદાહરણો છે.

લોક દિક્, કાળ, સંખ્યા અને અનંતતાના વિચારોને સરળ પર્યાયોના વર્ગમાં મૂકે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

દિક્ (Space) :

દિક એક સરળ વિચાર છે જે અસ્તિત્વમાન પદાર્થોના નિરીક્ષણને લીધે યા અમૂર્ત તર્કના પરિણામ તરીકે અનેક રીતે રૂપાંતરિત થાય છે. અંતર, આકૃતિ, જગ્યા, લંબાઈ યા માપને અનંત રીતે પુનરાવર્તિત કરી શકાય છે. તેના દ્વારા આપણે વિશાળતાનો વિચાર મેળવીએ છીએ. દિકના વિચાર માટે આપણે દૃષ્ટિ અને સ્પર્શિન્દ્રિયનો આધાર લઈએ છીએ.

કોઈ પણ બે પદાર્થ વચ્ચેની લંબાઈ તરીકે દિકનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તેને અંતર કહેવામાં આવે છે.

લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તેને જથ્થો કહેવામાં આવે છે.

લોક વિસ્તારને પદાર્થથી સ્વતંત્રત્ર માને છે. તેમના મતે શૂન્યાવકાશ યા ખાલી દિક વિચારણીય છે.

અનુક્રમ (Succession) :

અનુક્રમ ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતો સરળ વિચાર છે. જે આપણા મનમાં સર્વપ્રથમ વિચારોના ક્રમના નિરીક્ષણ પરથી નિષ્પન્ન થાય છે.

સાતત્ય (Duration) :

ઉપર દર્શાવેલા ક્રમના ભાગોનું અંતર નોંધીને આપણે સાતત્ય- પ્રવાહનો વિચાર મેળવીએ છીએ.

કાળ :

સાતત્યના વિચારમાંથી જ મનને કાળનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેને મન સૂર્ય અને ચંદ્રના સામયિક દેખાવો દ્વારા સમજે છે. કારણ કે તેઓ સતત, નિયમિત અને માનવજાત દ્વારા સાર્વત્રિક રીતે નિરીક્ષણક્ષમ છે. માપનની ક્રિયાને અંત વિના ચાલું રાખવાની કલ્પના દ્વારા આપણે અનંતતાનો વિચાર મેળવીએ છીએ.

આપણે કાળનો વિચાર આપણી આંતરિક ઇન્દ્રિય દ્વારા મનની નિરીક્ષણની શક્તિ વડે મેળવીએ છીએ.

૨. મિશ્ર પર્યાયો :

મિશ્ર પર્યાયો એ એક જ પ્રકારના ન હોય એવા અનેક સરળ વિચારોના સંયોજનો છે. દા.ત. સૌંદર્ય, સૌંદર્ય એ મિશ્ર પર્યાયનો વિચાર, દ્રવ્યનો નહીં. કારણ કે સૌંદર્ય સ્વયં અસ્તિત્વમાન નથી પણ પદાર્થનો પર્યાય કે રૂપાંતર છે. કારણ કે તેમાં રંગ, આકાર વગેરે વિભિન્ન પ્રકારના સરળ વિચારોનું સંયોજન છે. એ જ રીતે ચોરી, કર્તવ્યભાવના, જૂઠાણું, દાડડિયાપણું, દંભ વગેરે. મિશ્ર પર્યાયો માનસિક પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે.

મિશ્ર પર્યાયોના વિચારના ત્રણ સ્ત્રોત છે.

૧. નિરીક્ષણ અને અનુભવ :

બે માણસોને કુસ્તી કરતાં યા પટાબાજી કરતાં જોઈને આપણે કુસ્તી યા પટાબાજીનો વિચાર મેળવીએ છીએ.

૨. વિભિન્ન સરળ વિચારોનું એકીકરણ યા અન્વેષણ :

સર્વ પ્રથમ મુદ્રણકળાની શોધ કરનાર વ્યક્તિના મનમાં મુદ્રણકામનો વિચાર તેના અસ્તિત્વ પૂર્વે હતો.

૩. આપણા પ્રત્યયોનું શાબ્દિક સ્પષ્ટિકરણ :

કદી પણ ન જોયેલ હોય એવી પ્રવૃત્તિઓના નામોની યા ન જોઈ શકાય એવા ખ્યાલોની સમજૂતી શબ્દો દ્વારા આપણે આપતા હોઈએ છીએ. દા.ત. બાળક અનેક શબ્દોના અર્થો તે દ્વારા સૂચિત વસ્તુઓના વાસ્તવિક અનુભવ દ્વારા શીખતો નથી. પરંતુ તે તેની સમજ અન્ય દ્વારા સમજાવવાની પ્રવૃત્તિમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે. જો બાળકને માનવીનો વિચાર હોય અને કતલનો વિચાર હોત તો તેણે ક્યારેય ખૂન જોયું ન હોવા છતાં પણ તેને ખૂનના જટિલ વિચારની સમજૂતી આપી શકાય છે. મોટાભાગના માણસમાં ખૂનનો જટિલ વિચાર હોય છે.

આમ, અનુભવમાં પ્રાપ્ત સરળ વિચારોનું સંયોજન અને વિસ્તૃતીકરણની માનસિક પ્રક્રિયાઓ વાસ્તવમાં આપણને પ્રાપ્ત દિક, કાળ અને સંખ્યાના જટિલ વિચારોની સમજૂતી આપવા પર્યાપ્ત નથી. લોકે આપેલ આ માનસિક પ્રક્રિયાનું વર્ણન અત્યંત અસ્પષ્ટ છે. તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, આપણા સરળ વિચારોને સંયોજિત કરવા યા વિસ્તૃત કરવા એટલે કલ્પનામાં તેનું પુનરાવર્તન કરવું યા વિસ્તાર કરવો. પરંતુ એ સ્પષ્ટ છે કે જટિલ વિચારોની રચના આના કરતા અત્યંત સૂક્ષ્મ અને અટપટું કાર્ય છે.

૨. દ્રવ્યોનો જટિલ વિચાર :

પ્રસ્તાવિક :

વિવિધ ગુણોના સાદા વિચારોનો એક સાથે અનુભવ થવાથી ગુણસમૂહને ધરાવનાર દ્રવ્યનો જટિલ વિચાર સર્જાય છે. દા. ત. સફેદપણું, સખતપણું અને ગળપણ એવા ગુણોના સાદા વિચારોનો એક સાથે વિચાર થવાથી આપણે તે ગુણો જેનામાં છે એવા સાકર નામના પદાર્થનો જટિલ વિચાર રચીએ છીએ. ભૌતિક દ્રવ્ય યા પદાર્થની જેમ ચેતન દ્રવ્ય યા આત્મા અને ઇશ્વર જેવા આધ્યાત્મિક દ્રવ્ય યા પદાર્થના જટિલ વિચારો પણ અનુભવના આધારે જ રચવામાં આવે છે. જે સવિગત નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ભૌતિક દ્રવ્ય યા પદાર્થ (Corporeal Substance) :

ભૌતિક રીતે અસ્તિત્વમાન હોય એવી દરેક વસ્તુનો વિચાર ભૌતિક દ્રવ્યના અનુભવમાં સૂચવાય છે. દા ત. ગુલાબના ફૂલમાં લાલ રંગ, કોમળપણું, સુગંધ વગેરે ઇન્દ્રિયગમ્ય ગુણો છે. આ ઇન્દ્રિયગમ્ય ગુણો ઉપરાંત આ ગુણોને એકત્રિત કરનારપણ કાંઈક છે. આ ગુણોના આધારરૂપ જે છે તે ભૌતિક દ્રવ્યનો વિચાર છે. દ્રવ્યનો વિચાર સરળ વિચારોના એવા સંયોજનો છે જેમને સ્વયં અસ્તિત્વમાન ચોક્કસ વિશિષ્ટ વસ્તુઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરનાર તરીકે માનવામાં આવે છે. આ રીતે સ્વયં અસ્તિત્વમાન હોય એવા કોઈ પણ પદાર્થનો વિચાર કરતાં આપણને એ પ્રતીતિ થાય છે કે તેના જટિલ વિચારમાં ભિન્ન ભિન્ન સરળ વિચારોના સંયોજન ઉપરાંત કોઈક વાસ્તવિક અધિષ્ઠાનનો વિચાર સૂચિત છે.

આમ, લોકના મતે સૃષ્ટિમાં ભૌતિક પદાર્થો સમાવિષ્ટ છે અને આપણને તેનું ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન છે. અલબત્ત, જો આપણા જ્ઞાનના વિષયો વિચારો પૂરતા મર્યાદિત હોય તો આવા બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થો સુસંગત રીતે જ્ઞાનના વિષયો બની શકે નહીં.

૨. ચેતન દ્રવ્ય (Spiritual Substance) :

ચેતનયુક્ત દ્રવ્યનો વિચાર પણ જડ દ્રવ્યના જેવો જ છે. વિચાર, લાગણી અને ઇચ્છાની આપણી જુદી જુદી માનસિક ક્રિયાઓ મનના નિરીક્ષણક્ષમ પાસાં છે. તેઓ સ્વયં અસ્તિત્વમાન હોઈ શકે નહીં. તેથી તેમનો કોઈ આધાર યા અધિષ્ઠાન હોવું જોઈએ, જેમાં તેઓ રહેલા હોય. આપણી રોજીંદી માનસિક ક્રિયાઓ જેવી કે વિચારણા, સમજ, સંકલ્પ, જાણવાની ક્રિયા ગતિનો પ્રારંભ

કરવાની શક્તિ વગેરે પરથી પ્રાપ્ત થતાં સરળ વિચારોને આધારે આપણે અભૌતિક યા ચેતનયુક્ત તત્ત્વના જટિલ વિચારની રચના કરવા શક્તિમાન છીએ. આ રીતે વિચારણા, પ્રત્યક્ષીકરણ, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંને તેમજ અન્ય પદાર્થોને ગતિશીલ કરવાની શક્તિના વિચારોનું સંયોજન કરતાં આપણે જડ દ્રવ્યના જેટલો જ અભૌતિક દ્રવ્યનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવીએ છીએ. ટૂંકમાં ચેતન દ્રવ્યનો ખ્યાલ આપણી માનસિક ક્રિયાઓ પાછળ રહેલ આધાર તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે.

સૃષ્ટિમાં ‘મારી જાત’ અને ‘અન્યના મન’નો સમાવેશ થાય છે. તેમના અંગેનું મને અંતઃસ્ફુરિત જ્ઞાન છે.

૩. ઇશ્વર :

ઇશ્વરનો વિચાર જટિલ વિચાર છે અને તે આપણે આપણી જાતે અનુભવેલ સરળ વિચારો જેવા કે, અસ્તિત્વ, કાળ, સાતત્ય, જ્ઞાન, શક્તિ, સુખ, આનંદ વગેરેના આધારે રચીએ છીએ. આપણે અનુભવેલ સરળ વિચારોને અનંતનો વિચાર પ્રાપ્ત કરવા માટે વિસ્તૃત કરવામાં આવે છે અને તેમને એકત્રિત કરતાં આપણને ઇશ્વરનો જટિલ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે ન ધરાવવા કેતાં ધરાવવો વધારે યોગ્ય છે. આ રીતે ઇશ્વરનો વિચાર આપણે મેળવેલ છે. ઇશ્વર વાસ્તવમાં અસ્તિત્વમાન છે અને તેથી જે કોઈ પણ વિચાર તેના અંગેનો રચવા શક્તિમાન થઈએ છીએ તેનાથી તે અનંત રીતે આગળ છે. ઇશ્વર અનાદિ, અનંત, નિત્ય, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે. તેની તાદાત્મ્યતા વિશે કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. તે સૃષ્ટિનો સર્જક છે. આપણને ઇશ્વરનું પ્રત્યક્ષ નહીં પણ પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

સમાપન :

આમ, લોક મન અને પદાર્થની સૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. તેનું તત્ત્વજ્ઞાન સૂચવે છે કે આપણે માત્ર આપણા પોતાના જ વિચારો જાણી શકીએ એટલું જ નહીં પણ જે વિચારરૂપ ન હોય એવી જગતની સંખ્યાબંધ વસ્તુઓને પણ જાણી શકીએ છીએ.

૭. બર્કલેની જ્ઞાનમીમાંસા

પ્રાસ્તાવિક :

બર્કલે આત્મલક્ષી આદર્શવાદી હતા અને એટલા માટે જ વિજ્ઞાનથી પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ ભૌતિકવાદ તથા નાસ્તિકવાદની વિરુદ્ધ તેઓએ આજીવન તેમનું ખંડન કર્યું છે. તેમનું માનવું હતું કે જગતની તમામ વસ્તુઓનો સંચાલક ઈશ્વર છે. આપણે તેને આધારે જ બધી વસ્તુઓની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. તેઓ માનતા હતા કે જો ભૌતિકવાદનું ખંડન થઈ જાય તો આદર્શવાદનું સ્થાપન આપમેળે જ થઈ જશે. ભૌતિકવાદ અને નાસ્તિકવાદને નિરાધાર સિદ્ધ કરવા માટે તેઓ લોકની જ્ઞાનભીમાંસાનો સ્વકાર કરે છે, પરંતુ તેઓને લોકની જ્ઞાનભીમાંસામાં કેટલીક ખામી દેખાય છે. આથી ભૌતિકવાદને સુસંગત બનાવવા માટે તેમણે નીચેની ધારણાઓ પર ભાર મુક્યો છે.

જ્ઞાનભીમાંસાની મુખ્ય ધારણાઓ :

(૧) ગરમી, ગંધ, રંગ વગેરેના કેવળ વિશેષ, સરળ તથા અલગ ગુણોથી જ આપણા જ્ઞાનનો પ્રારંભ થાય છે.

- તે ગુણ કાં તો પ્રત્યક્ષ રીતે સંવેદન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.
- અથવા તેની પ્રતિમાઓને આપણે જાણીએ છીએ.

(૨) આ સરળ પ્રત્યય સિવાય જ્ઞાનની અંદર બીજો કોઈ પ્રત્યય હોતો નથી.

(૩) આ બધાં પ્રત્યયો મન પર નિર્ભર હોય છે. આથી જે કાંઈ પણ આપણા અનુભવમાં આવે છે તે બધું મન પર આશ્રિત હોય છે અથવા માનસિક હોય છે. માટે સર્વ જ્ઞાત સત્તા માનસિક છે. આને બર્કલેએ પોતાની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિના રૂપે કહ્યું છે કે “esse est percipi” અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ છે એમ કહેવાનો અર્થ છે ‘તેની વાસ્તવિકતા મન પર નિર્ભર છે.’ પરોક્ષ રીતે કહીએ તો અદ્રષ્ટ રંગ જેને કોઈએ જ્યારેય જોયો નથી તથા અશ્રુત સ્વર જેને જ્યારેય કોઈએ સંભળ્યો નથી, એ નિરર્થક છે. માટે બર્કલેનો દાવો છે કે, મને કોઈ પણ વસ્તુનો બોધ કરાવી દો કે જે અજ્ઞાત યા અપ્રત્યય રૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય. અગર કોઈ કહે કે જમીનમાં દાટલું ધન અજ્ઞાત રહે છે, તો અહીં બર્કલેનો પ્રશ્ન છે કે જો તે અજ્ઞાત છે તો કહેનારને તેની કેવી રીતે ખબર પડી ? આથી કોઈ પણ વસ્તુ અજ્ઞાત યા અપ્રત્યયના રૂપે સંભવી શકે નહીં. અહીંયા એક બીજી આપત્તિ દર્શાવી શકાય કે ચંદ્રનો બીજો ભાગ કે જે આપણી સમક્ષ આવતો નથી, આપણા માટે તે અદ્રષ્ટ છે તો શું તેનું અસ્તિત્વ નથી એમ કહી શકાય ? અહીંયા બર્કલેનો ઉત્તર છે કે ચંદ્રનો છૂપો ભાગ પણ પ્રત્યય છે, પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ પ્રત્યય હોવાને બદલે અનુમિત છે. આથી તેને પણ પ્રત્યયની અંદર જ ગણવો જોઈએ જે પ્રત્યક્ષ પ્રત્યય

દ્વારા પ્રતોગાત્મક રીતિથી અનુમિત હોય. અગર આપણે ઉચિત રીતિ વડે ઉચિત સમયે યોગ્ય સ્થાન પર પહોંચી જઈએ તો નિઃસંદેહ તે પ્રત્યય બની જશે. આથી બર્કલેનું કહેવું છે કે વિશ્વની તમામ વસ્તુઓ પ્રત્યય હોવાને કારણે માનસિક છે અને પ્રત્યય સિવાયની તેની સત્તા સંભવ નથી.

(૪) પરંતુ પ્રત્યય નિષ્ક્રિય છે અને તેથી સંવેદિત પ્રત્યયો સિવાય બીજી કોઈ એવી સત્તા છે જે પ્રત્યયો પ્રાપ્ત કરે છે, પણ તે સ્વયં પ્રત્યય નથી. તે છે આત્મા. વસ્તુની સત્તા એના સંબંધી પ્રત્યયોમાં નિહિત છે, પણ આત્માની સત્તા તેની ખોતાની સક્રિયતામાં છે.

આ રીતે બર્કલે અનુસાર કેવળ આત્મા જ એકમાત્ર પદાર્થ છે અને પ્રત્યય તેના પર ભિર હોય છે. માટે આત્મા અને આત્મિક પ્રત્યય સિવાય કોઈ અન્ય વસ્તુની સત્તા નથી. આથી બર્કલેના દર્શનને આદર્શવાદ કહેવામાં આવે છે. જો કે સામાન્ય લોકો તથા દાર્શનિકો ભૌતિક પદાર્થની સત્તાનો સ્વીકાર કરે છે, એટલા માટે જ બર્કલેએ જડવાદની અતિ તીક્ષ્ણ આલોચના કરી છે અને જ્યાં સુધી આપણે જડવાદને ઉખડીને ફેંકી નહીં દઈએ ત્યાં સુધી આપણે અધ્યાત્મવાદનો પાયો પાકો કરી શકીએ નહીં.

૮. ભૌતિક પદાર્થના અસ્તિત્વનો નિષેધ અથવા ‘એસે ઇસ્ટ પર્સિપી’નો સિદ્ધાંત

પ્રાસ્તાવિક :

‘અનુભવ દ્વારા જ્ઞાનમાત્રનો આરંભ થાય છે’ અવો લોકનો ખ્યાલ અનુભવવાદ સાથે સુસંગત છે પરંતુ તેમાં બીજી ઘણી અસંગતી છે. એમાની કટલીક અસંગતી બર્કલે દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય ઘણું છે.

જન્મ સમયે માણસનું મન કોરી પાટી જેવું હોય છે અને તેથી માણસ પાસે જે કંઈ વિચારો છે તેનું કારણ અનુભવ છે. એમ જણાવી લોકે અનુભવવાદનો પાયો નાખેલો. લોકના આ સિદ્ધાંતનો બર્કલે સ્વીકાર કરે છે. અને તેના વડે આગળ વધી તેઓ ભૌતિકવાદને નિરીશ્વરવાદનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

બર્કલે કહે છે કે જો જ્ઞાનનું કારણ અનુભવ હોય તો અનુભવમાં ન આવે તેવો અમૂર્ત વિચાર મન સમજી શકે નહીં. નક્કર અને વિશેષ અનુભવ સાથે સંકળાયેલા સ્થળ-કાળ-ગતિ વગેરેનો ખ્યાલ છે. જડપી કે ધીમી ન હોય અને પદાર્થ કોઈ પણ સાથે સુસંગત ન હોય તેવી કોઈ ગતિનો અમૂર્ત વિચાર સંભવતો જ નથી. એ સત્ય છે કે માણસ ત્રિકોણના વિશેષ ગુણને લક્ષ્યમાં લીધા સિવાય કેવળ તેના આકારને લક્ષ્યમાં લે પણ આના પરથી ક્યારેય ત્રિકોણનો અમૂર્ત વિચાર કલિત થતો નથી. તમામ એકદેશી ત્રિકોણ માટે ત્રિકોણ શબ્દ વપરાય છે.

આમ, બર્કલે જણાવે છે કે, સ્થળ, કાળ, ગુણ, દ્રવ્ય વગેરેનું અમૂર્ત રીતે અને અપ્રત્યક્ષપણે અસ્તિત્વ છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે. અને પછી તે અજાણ અને અમૂર્ત તત્ત્વોના સ્વરૂપની ચર્ચાની ભાંજગળમાં પડે છે. First they have raised the dust and then complained that they can not see. આ રીતે અમૂર્ત વિચારોના સિદ્ધાંતનું ખંડન કર્યા પછી બર્કલે matterના અમૂર્ત વિચારને ખોટો ઠેરવવા માટે અને ભૌતિકવાદનું ખંડન કરવા માટે Esse Est Percipi ના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ભૌતિક પદાર્થના અસ્તિત્વના નિષેધની દલીલ :

૧. બર્કલે કહે છે કે તત્ત્વચિંતકોએ વધારે સૂક્ષ્મ વિચારણા કર્યા સિવાય ભૌતિક પદાર્થની લોક સહજ માન્યતાને સ્વીકારેલી છે. પરંતુ ખરી રીતે આ જાતના પદાર્થને અસ્તિત્વ જ નથી. સામાન્ય સમજથી પ્રેરાઈને જહોન લોક પણ ભૌતિક પદાર્થને સ્વીકારે છે. પરંતુ તે પોતે જ કહે છે કે, આ પદાર્થ અજાણ છે. જો ભૌતિક પદાર્થ ‘Something I know not what’ હોય એટલે કે અનુભવમાંથી આપણને તેનો સ્પષ્ટ વિચાર પ્રાપ્ત થતો ન હોય તો તેને અસ્તિત્વ છે એમ કહી શકાય નહીં. વળી ભૌતિક પદાર્થ જે જડ મનાય છે તેને આપણા અભૌતિક ચેતન વિચારોના કારણ તરીકે સ્વીકારવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

૨. બર્કલે જણાવે છે કે ભૌતિક વસ્તુઓનો જે અનુભવ થાય છે તેનાથી વિશેષ ભૌતિક પદાર્થ વિષે આપણે કાંઈ જ જાણતા નથી. અને તેથી અનુભવથી નિરપેક્ષ રીતે તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમ આપણે કહી શકીએ નહીં. ખરી રીતે પદાર્થની સત્તા તેનો અનુભવ થવામાં છે. એટલે કે આપણને તેનો જે અનુભવ થાય છે તેથી વિશેષ તત્ત્વ તેમની પાસે છે જ નહીં. Esse Est Percipi. હું

ટેબલને જોઈ શકું છું અથવા તે રૂમમાં ટેબલ છે તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે હું રૂમમાં હોઉં તો ટેબલને જોઉં અથવા અન્ય કોઈ પણ જોઈ શકે.

ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે બર્કલે આગળ કહે છે કે ‘આ પદાર્થ ગંધવાન છે’ તેનો અર્થ એ જ કે તે સુંઘાય છે. આ પદાર્થને અમુક રંગ કે આકાર છે. એ વિધાન એટલું જ સૂચવે છે કે તે રંગ કે આકાર દેખાય છે. અમુક પદાર્થ ગરમ, ઠંડો કે ખરબચડો છે. એમ કહેવું એટલે તેને સ્પર્શતા તેવો અનુભવાય છે એમ જણાવવું. ટૂંકમાં પદાર્થને લગતા આપણા વિધાનો એટલું જ દર્શાવે છે કે તેનો અનુભવ થઈ શકે છે. આમ, પદાર્થની સત્તાનો કે તેના અસ્તિત્વનો સમાવેશ તેનું જ્ઞાન કે અનુભવ થવામાં જ થઈ જાય છે.

૩. બર્કલે કહે છે કે પદાર્થની સત્તાનું રહસ્ય તેનો અનુભવ થવામાં જ સમાઈ જતું હોય છે. આમ ‘હોવું એટલે અનુભવાવું’ *Esse est percipi* જેને આપણે વસ્તુ કહીએ છીએ તે ખરેખર આપણા મનમાં અનુભવાતો ગુણ સમૂહ માત્ર છે. આ ગુણ સમૂહના આધાર તરીકે ભૌતિક પદાર્થને સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે. પણ તે અનુભવવાદ સાથે સુસંગત નથી. વસ્તુ = ગુણસમૂહ અને ગુણ = ગુણનો વિચાર. તેથી વસ્તુ = વિચાર પુરવાર થાય છે.

૪. ભૌતિક પદાર્થને સ્વીકારનાર લોક પદાર્થના ગુણોના મૂળભૂત અને ગૌણ એવા બે ભેદ પાડે છે. ગૌણ ગુણોને જ્ઞાતા સાપેક્ષ ગુણો કહ્યા છે. જ્યારે મૂળ ગુણો વસ્તુમાં પોતાનામાં રહેલા છે એમ કહ્યું છે. બર્કલે કહે છે કે લોકે પાડેલા આ પ્રકારભેદો સ્વીકાર્ય નથી. કારણ કે મૂળભૂત ગુણો પણ એક અથવા બીજી ઇન્દ્રિયના સંવેદન દ્વારા જ જ્ઞાતા જાણી શકે છે. વળી આ બન્ને પ્રકારના ગુણો હંમેશાં સાથે જ અનુભવમાં આવે છે. આમ બર્કલેના મતે પદાર્થના તમામ ગુણો જ્ઞાતાના અનુભવ ઉપર અવલંબે છે. એટલે કે પદાર્થમાં એક પણ એવું તત્ત્વ નથી જે અનુભવથી નિરપેક્ષ હોય. આથી સાબિત થાય છે કે પદાર્થની સત્તા તેનું જ્ઞાન થવામાં સમાઈ જાય છે.

૫. આમ, બર્કલે ભારપૂર્વક કહે છે કે જો માણસ આંખ ઉઘાડીને જુએ તો તરત જ તેને પ્રતીતિ થશે કે આકાશની તમામ સૂર્યમાળાઓ, તારાગણો, જગતના કહેવાતા અસંખ્ય ભૌતિક પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સતત મનને યતા તેને અનુભવને આભારી છે.

૯. બર્કલેનો પ્રત્યયવાદ યા અધ્યાત્મવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

અધ્યાત્મવાદ અનુસાર આત્મા જ પરમ સત્તા છે. જો કે બર્કલેના મતે આત્મા અને તેના પ્રત્યય જ એક માત્ર સત્તાઓ છે આથી બર્કલેના દર્શનને અધ્યાત્મવાદ કહી શકાય. પરંતુ આ અધ્યાત્મવાદનું મૂળ *Esse Est Percipi* ના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. આથી તેને પ્રત્યયવાદ યા આદર્શવાદ (Idealism) પણ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યયવાદ અનુસાર પરમસત્તા એ છે જેને યુક્તિસંગત માનસિક વિચારોનો સમૂહ કહી શકાય. બર્કલેનું માનવું છે કે સમગ્ર વિશ્વ પ્રત્યય છે અને આ દ્રષ્ટિએ તેને પ્રત્યયવાદ કહેવામાં આવે છે.

અગર બધું જ પ્રત્યય હોય અને બર્કલેનો પ્રત્યયનો અર્થ વસ્તુબોધ (perception) હોય તો અહીં મુશ્કેલી એ ઊભી થાય છે કે સર્વ વસ્તુઓને પ્રત્યય માનીને બર્કલેએ જગતને કાલ્પનિક બનાવી દીધું છે. આ મુશ્કેલીના જવાબમાં બર્કલે કહે છે કે સર્વ વસ્તુઓને પ્રત્યય માની લેવા છતાં વાસ્તવિકતા (reality) અને કલ્પના (imaginary) નો ભેદ રહે જ છે. વાસ્તવિક જગત તે છે જેમાં સ્થાયી, વ્યવસ્થિત તથા નિયમાનુસાર પ્રત્યય હોય અને કલ્પના એ છે જેમાં અનિશ્ચિત, ક્ષણિક તથા અસંબદ્ધ પ્રત્યય હોય. જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે બધી વસ્તુ પ્રત્યય છે. ત્યારે તેનો અર્થ એ છે કે વાસ્તવિક એ જ છે જે આપણને પૂર્ણતયા અનુભવાય છે. જો આપણે અનુભૂતને વાસ્તવિક માની લઈએ તો તેમાં કલ્પનાનું સ્થાન જોવા મળે. આથી બધી વસ્તુઓને પ્રત્યય માનવાથી વાસ્તવિકતાનું સંરક્ષણ થાય છે.

એક બીજી મુશ્કેલી એ છે કે પ્રત્યય મનમાં રહે છે અને જો બધી વસ્તુઓ પ્રત્યય હોય તો વસ્તુઓ મનની આંતરિક અવસ્થા બની જશે. ખરેખર તો આપણને વસ્તુઓ મનથી અલગ અને બહાર જોવા મળે છે, તો શું વાસ્તવમાં વસ્તુઓ મનની બહાર નથી ? આ મુશ્કેલીનો ઉકેલ આપતાં બર્કલે કહે છે કે પ્રત્યય મનમાં જ છે પણ તે કાલ્પનિક નહીં પણ વાસ્તવિક છે અને આ અર્થમાં વસ્તુઓ માનવ મનથી પર, સ્વતંત્ર અને બહાર છે. જ્યારે આપણે વસ્તુઓને મનના પ્રત્યય તરીકે દર્શાવીએ છીએ ત્યારે અહીંયા તેનાથી એટલો જ બોધ થાય છે કે કોઈ પણ પ્રત્યય મનના ચિંતનનો વિષય (objects) છે મનનો ગુણ

(attribute) નહીં, કે જેવી રીતે કપડાં કબાટમાં રહે છે તેમ વસ્તુઓ મનમાં રહેતી નથી. પ્રત્યય અને મન વચ્ચેનો સંબંધ જ્ઞેય અને જ્ઞાતાનો સંબંધ છે. વસ્તુઓના બાહ્યપણાને સમજવા માટે બર્કલે નીચેની દલીલો રજૂ કરે છે.

૧. વસ્તુ એ અર્થમાં મનની બહાર યા પર છે કે તે મનનો વિષય કે જ્ઞેય પદાર્થ છે જેને માનવ જ્ઞાતા જાણવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ દ્રષ્ટિકોણથી બર્કલે વસ્તુઓનું આંતરીકૃત નહીં પણ વાસ્તવમાં પ્રત્યયોનું બાહ્યીકરણ કરે છે.

૨. વળી વસ્તુ એ અર્થમાં બહાર છે કે તે વ્યક્તિઓની ઇચ્છા પર નિર્ભર નથી. આ અર્થમાં જો આપણે પ્રકાશમાં આંખો ખોલીએ તો આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ જે વસ્તુનો જે રંગ હશે તે જ આપણને સંવેદિત થશે. એ જ રીતે ગરમ, ઠંડું, અવાજ વગેરે આપણી ઇચ્છાઓ પર નિર્ભર ન રહેવાને કારણે પ્રત્યય સ્વતંત્ર તથા બહાર માનવામાં આવે છે.

૩. વળી વસ્તુઓને એટલા માટે બહાર માનામાં આવે છે કે તે કોઈ એક વ્યક્તિના પ્રત્યય પર નિર્ભર નથી હોતી. બની શકે કે કોઈ એક વસ્તુ કોઈ એક વ્યક્તિના મનમાં ન હોય પણ અન્ય વ્યક્તિના મનમાં હોઈ શકે છે.

૪. મુખ્યત્વે વસ્તુઓને વ્યક્તિના મનની બહાર એટલા માટે માનવામાં આવે છે કે તે ઇશ્વર દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ છે. અને પ્રત્યયોનો ઉત્પાદક ઇશ્વર દરેક સીમિત આત્માઓ અને તેના મનથી પર છે. આથી બધી વસ્તુઓ માનવ મનથી પર, સ્વતંત્ર અને બહાર છે.

૫. કદાચ જે વસ્તુઓને મનવી પ્રત્યયના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે તે ગૌણ છે કેમ કે તેનું આદિરૂપ ઇશ્વરના મનમાં રહેલું છે માટે પણ વસ્તુ આપણા મનની બહાર અને સ્વતંત્ર છે.

જો પ્રત્યય જ વસ્તુ હોય તો શું આપણે પ્રત્યય જ ખાઈએ છીએ ? વળી માનવ પ્રત્યય ક્ષણભંગુર, પરિવર્તનશીલ તથા અસ્થીર હોય તો વસ્તુઓ પણ અસ્થીર અને ક્ષણભંગુર સાબિત થશે તેનું શું ? આ મુશ્કેલીનો જવાબ આપતાં બર્કલે કહે છે કે, એ બરાબર છે કે પ્રત્યય વસ્તુ છે, પણ પ્રત્યય કોનો છે ? એક જ સમયે અને એક જ વ્યક્તિના પ્રત્યયને વસ્તુ કહી શકાય નહીં. જે પ્રત્યય દરેક સમયે હોવાની સંભાવના હોય તે જ વસ્તુ હોઈ શકે છે, અર્થાત્ જે પ્રત્યયના હોવાની સ્થાયી સંભાવના હોય તે જ વસ્તુ હશે. વળી એક વ્યક્તિના મનમાં કોઈ અમુક પ્રત્યય ન હોય તો અન્ય વ્યક્તિના મનમાં તે હશે. આથી અન્ય વ્યક્તિનાં

મનમાં રહેલા પ્રત્યયને વસ્તુ કહી શકાય છે. આ રીતે જોતા પ્રત્યય ક્ષણભંગુર અને અસ્થાયી લાગશે નહીં. પરંતુ સીમિત આત્માઓની ચેતના દરેક વસ્તુના સાતત્યને જાળવી રાખવા માટે અસમર્થ હોય છે માટે જેને આપણે વસ્તુ સમજીએ છીએ તેનો પ્રત્યય ઇશ્વરના સ્થાયી, શાશ્વત અને સર્વકાલીન મનમાં બીરાજમાન છે. અને આ પ્રકારના પ્રત્યયને આપણે વસ્તુ કહીએ છીએ. બર્કલેના મતે ઇશ્વરના મનમાં રહેલા આદિપ્રત્યયની આપણે માત્ર નકલ કરીએ છીએ, આ રીતે બર્કલેનો સંવેદનાવાદ પ્લેટોના પ્રત્યયવાદમાં પરિણમે છે.

સમાપન :

ઉપર દર્શાવેલ બર્કલેના પ્રત્યયના ખ્યાલને ધ્યાનથી જોતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રત્યય જ વસ્તુ છે. પણ તે પ્રત્યય ઇશ્વરના મનમાં આદિ સ્વરૂપે રહેલ છે. બર્કલે આ રીતે ઇશ્વરનો આધાર લઈને જ એ સિદ્ધ કરી શકે છે કે વસ્તુનું સારતત્ત્વ પ્રત્યય છે અને વસ્તુ તેના પર નિર્ભર છે. બર્કલે માનવ પ્રત્યય અથવા સંવેદનાવાદથી પ્રત્યયવાદની શરૂઆત કરે છે અને ઇશ્વરીય પ્રત્યય તેમના ચિંતનમાં આખરી બની જાય છે. અહીં શાશ્વત, કાલાતીત તથા શુદ્ધ આદિરૂપ ઇશ્વરીય પ્રત્યય અને મર્યાદિત માનવ મન અંગેના તાત્ત્વિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

૧૦. જ્ઞાનના મૂળ તરીકે અનુમુદ્રાઓ અને વિચારો (Impressions and Ideas)

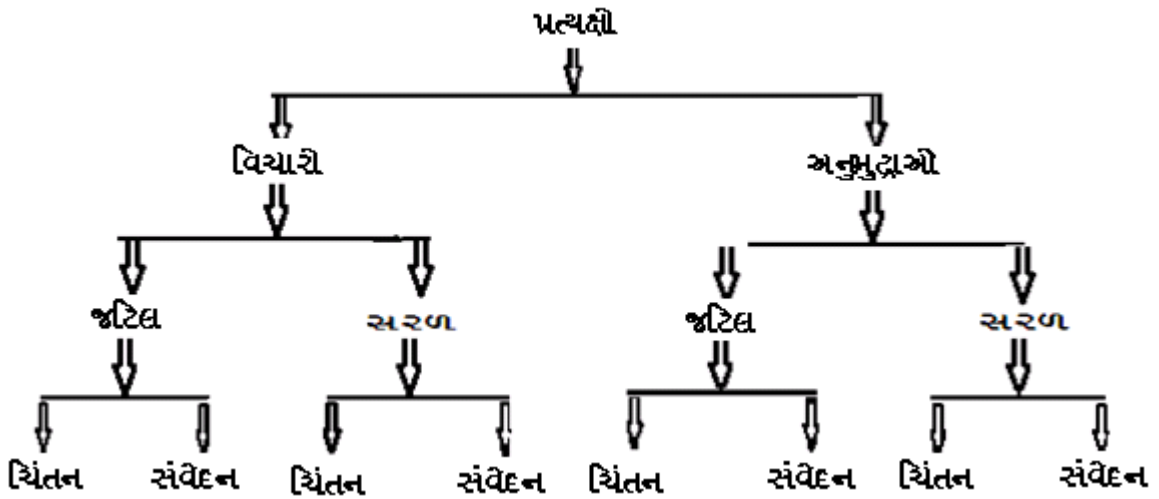
પ્રાસ્તાવિક :

અનુભવવાદી લોક અજાણ ભૌતિક પદાર્થના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે, તો બર્કલે અજાણ જ નહીં પણ આપણે સામાન્ય દ્રષ્ટિએ જેને અસ્તિત્વ ધરાવતો પદાર્થ કહીએ છીએ તેનો સદંતર ઉચ્છેદ કરીને મનના પ્રત્યયરૂપ બનાવી દે છે. જ્યારે હ્યૂમ તે બન્નેમાંથી તાર્કિક નિષ્કર્ષ તારવીને કહે છે કે જો આપણે માત્ર આપણી અનુમુદ્રાઓ જ જાણી શકતા હોઈએ તો આપણે કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્યની વાસ્તવિકતાને સ્વીકારી શકીએ નહીં. જો આપણી પાસે વસ્તવિક મનાતા દ્રવ્યના જ્ઞાન અંગે નિશ્ચિત ન હોઈએ તો પછી તત્ત્વજ્ઞાન અને ચિંતનના વિષયોનું નિશ્ચિત જ્ઞાન કેવી રીતે શક્ય બને ? આથી હ્યૂમ સર્વ પ્રથમ જ્ઞાનના મૂળ તરીકે અનુમુદ્રાઓ અને વિચારોનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે.

મનની સામગ્રી :

હૂમ અનુસાર વિચાર યા મન અસીમ છે. મન પ્રકૃતિ યા વાસ્તવિકતાની સીમાઓ દ્વારા પણ બદ્ધ નથી. કારણ કે મન ઉડતા ઘોડા અને સોનાના પર્વતો જેવા અત્યંત અસ્વાભાવિક અને અસંગત આભાસો વિષે વિચારી શકે છે. પરંતુ હૂમ માને છે કે મન વ્યાપક સ્વાતંત્ર્ય ધરાવતું હોવા છતાં અત્યંત સંકુચિત સીમાઓમાં બદ્ધ છે. જ્ઞાનના પ્રત્યેક વિષયનું રૂપાંતર ઇન્દ્રિયો અને અનુભવ દ્વારા જ્ઞાનની સામગ્રીમાં રૂપાંતર કરી શકાય. હૂમ આ સામગ્રીને પ્રત્યક્ષો (perceptions) તરીકે ઓળખાવે છે.

મનના પ્રત્યક્ષો બે સ્વરૂપના છે - ૧. અનુમુદ્રાઓ અને ૨. વિચારો. અનુમુદ્રાઓ મનની મૂળભૂત સામગ્રી છે જ્યારે વિચારો તેની નકલ માત્ર છે. હૂમ મનની આ સામગ્રીનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

જ્ઞાનનો પ્રત્યેક વિષય અનુમુદ્રા યા વિચારો એ બેમાંથી એકમાં રૂપાંતરિત થઈ શકે છે.

૧. અનુમુદ્રા અને વિચારો :

અનુમુદ્રા એવા પ્રત્યક્ષો છે જે મનમાં અત્યંત સામર્થ્ય અને પ્રચંડતાથી પ્રવેશે છે. અનુમુદ્રામાં આપણા સર્વ સંવેદનો, ઊર્મિઓ અને આવેગોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે આપણે સાંભળીએ, જોઈએ, લાગણી અનુભવીએ, ચાહીએ, ધિક્કારીએ, ઇચ્છીએ કે સંકલ્પ કરીએ ત્યારના મૂળભૂત પ્રત્યક્ષો અનુમુદ્રાઓ છે. જ્યારે આપણને આ અનુમુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે જીવંત અને સ્પષ્ટ હોય છે. જ્યારે આપણે આ અનુમુદ્રાઓ અંગે ચિંતન કરીએ ત્યારે આપણને તેમના

વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે અને આ વિચારો મૂળભૂત અનુમુદ્રાઓની સ્મૃતિ એ વિચાર છે. અનુમુદ્રાઓ અને તેમને અનુરૂપ વિચારો પ્રબળતા- તીવ્રતા- જીવંતતાના તેમના પ્રમાણ સિવાયની દરેક બાબતમાં સરખાં છે. વળી અનુમુદ્રાઓ વિચારની પૂર્વ આવે છે અને તેથી વિચારો તેના પરિણામો કે નકલો છે. હ્યૂમ પણ લોકની જેમ સરળ અને જટિલ વિચારો વચ્ચે ભેદ પાડે છે.

૨. સરળ અનુમુદ્રા અને સરળ વિચારો :

હ્યૂમ કહે છે કે દરેક સરળ વિચારને અનુરૂપ સરળ અનુમુદ્રા હોય છે. દા.ત. અંધકારમાં લાલ રંગનો જે વિચાર આપણે રચીએ છીએ તે અને સૂર્યપ્રકાશમાં આપણી આંખ લાલ રંગની જે અનુમુદ્રા પ્રાપ્ત કરે છે તે બન્ને વચ્ચે સ્વરૂપગત નહીં પણ માત્રાગત જ ભેદ હોય છે. આપણા સર્વ સરળ વિચારો સરળ અનુમુદ્રાઓમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. આપણે રંગ જોઈએ તો ધ્વનિ સાંભળીએ ત્યારે આપણું પ્રત્યક્ષ સરળ અનુમુદ્રા છે. સ્મૃતિના વિચારો આપણા પ્રત્યક્ષોની સીધી નકલો તો પુનરાવૃત્તિઓ હોવાને કારણે તે વધારે જીવંત અને પ્રબળ છે. જ્યારે કલ્પના અનુભવથી આગળ જાય છે અને સિદ્ધ ન કરી શકાય એવી માન્યતાઓ રચે છે તો ભૂલો કરે છે માટે તેની જીવંતતા કે પ્રબળતા ઓછી છે.

૩. સ્મૃતિ અને કલ્પના :

જે રીતે હ્યૂમ મનની સામગ્રી તરીકે અનુમુદ્રા અને વિચારોના ભેદો દર્શાવે છે તે રીતે માનવ મનને સ્મૃતિ અને કલ્પના- એવા બે ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત કરે છે.

સ્મૃતિ વધારે વિશ્વસનીય હોય છે કારણ કે તે જે સાચા ક્રમમાં અનુમુદ્રાઓ ઉદ્ભવે છે તેને અનુસરે છે. જ્યારે કલ્પના બાહ્યસૃષ્ટિ અને આંતરિક સ્થિતિઓના આપણા પ્રત્યક્ષોને વિકૃત કરવા પ્રેરાય છે અને અનુમુદ્રાઓના આદેશોની ઉપેક્ષા કરે છે. પરિણામે દોષ કે ભૂલ કલ્પનાને લીધે થાય છે. જ્યારે અનુમુદ્રાઓ અંગે યથાર્થ રીતે નિર્ણય લેવામાં આવતો નથી અથવા તો ખોટી રીતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અથવા તો જ્યારે વિચારો મૂળભૂત અનુમુદ્રાઓને અનુસરતા નથી ત્યારે દોષ ઉદ્ભવે છે.

૪. ચિંતન અને સંવેદન :

જે રીતે સરળ વિચારો સરળ અનુમુદ્રાની નકલો છે તે રીતે સંવેદન કે ચિંતનના જટિલ વિચારો અનિવાર્ય રીતે જટિલ અનુમુદ્રાઓની નકલો નથી.

દા.ત. આપણે સુવર્ણના રસ્તાઓ અને રત્નજડિત દરવાજાવાળા શહેરોની કલ્પના કરી શકીએ. આવા શહેરનો વિચાર જટિલ વિચાર છે. આપણી પાસે શહેરની, સુવર્ણની અને રત્નની જટિલ અનુમુદ્રાઓ છે પણ આવા શહેરની જટિલ અનુમુદ્રા આપણી પાસે નથી કેમ કે આવું શહેર આપણે કદી જોયું નથી. સામાન્ય રીતે જટિલ અનુમુદ્રાઓ અને વિચારો વચ્ચે સામ્ય હોય જ એવું નથી.

આપણી અનુમુદ્રાઓની પ્રતિકૃતિ ન હોય તેવા જટિલ વિચારોની રચના કલ્પના યા બુદ્ધિની સહાયથી સંખ્યાબંધ સરળ વિચારોમાંથી કરવામાં આવેલ હોય છે. દા.ત. ઉડતા અશ્વનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણી કલ્પના પાંખો અને અશ્વના બે વિચારોને સંયોજે છે. જે આપણે આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુમુદ્રા તરીકે મેળવેલા છે. આ પરથી હ્યૂમ એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે અનુમુદ્રાઓ વગર કોઈ વિચાર હોઈ શકે નહીં. દા.ત. અંધ વ્યક્તિને રંગનો યા બહેરી વ્યક્તિને અવાજનો ખ્યાલ હોઈ શકે નહીં.

સમાપન :

હ્યૂમ માને છે કે તેમણે જન્મજાત વિચારોના વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નનો ઉકેલ આપી દીધો છે. તેઓ કહે છે કે કોઈક તાત્વિક શબ્દ કોઈ પણ અર્થ યા વિચાર વિના વાપરવામાં આવ્યો છે તો આપણે તે ધારવામાં આવેલ વિચાર કઈ અનુમુદ્રાઓમાંથી નિષ્પન્ન થયેલ છે તેની જ માત્ર તપાસ કરવાની રહે છે. જો આવી કોઈ અનુમુદ્રા દર્શાવવાનું અશક્ય હોય તો તે આપણા સંશયને દૃઢ કરે છે. હ્યૂમ માટે કોઈ પણ સરળ કે જટિલ વિચાર સત્ય છે કે નહીં તે શોધવા માટે તેની અનુમુદ્રાની શોધ અનિવાર્ય બની જાય છે. આમ, અનુમુદ્રાઓ વાસ્તવિકતાનું અંતિમ ધોરણ છે. તેના દ્વારા આપણે આપણા વિચારોને ચકાસી શકીએ. જે વિચારની અનુમુદ્રા શોધી શકાય નહીં તે વિચારને ભ્રમ કે અબૌદ્ધિક માનવો જોઈએ. હ્યૂમનું મહાવાક્ય છે કે ‘સર્વ જ્ઞાન અનુમુદ્રાઓમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે.’

૧૧. હ્યૂમે કરેલ દ્રવ્યનો ઇન્કાર :

પ્રાસ્તાવિક :

લોક દ્રવ્યના વિચારને ‘કાંઈક’ તરીકે જાળવી રાખે છે કે જેને રંગ, આકાર અને અન્ય ગુણો છે. બર્કલે ગુણોની પાછળ રહેલા દ્રવ્યના અસ્તિત્વને ઇન્કારે છે પણ ‘ચેતન-દ્રવ્ય’નો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ હ્યૂમ ભૌતિક કે ચેતન દ્રવ્ય એ

બન્નેમાંથી એક પણનો સ્વીકાર કરતા નથી કેમ કે તેમના મતે આવા કોઈ દ્રવ્ય સંવેદન કે ચિંતનની આપણી અનુમુદ્રાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતા નથી. આ અંગેના તેમના વિચારો શું છે તે નીચેના મુદ્દાઓ પરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે.

દ્રવ્યનો વિચાર અનુમુદ્રાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી

હ્યૂમ અનુસાર જો દ્રવ્ય યથાર્થ વિચાર હોય તો તે સંવેદન યા ચિંતનની અનુમુદ્રાઓ દ્વારા નિષ્પન્ન થયેલ હોવો જોઈએ. જો તે સંવેદનની અનુમુદ્રાઓમાંથી નિષ્પન્ન થયેલ હોય તો તે કોઈક ઇન્દ્રિય દ્વારા મળેલ હોવો જોઈએ. જો તે આંખ દ્વારા મળેલ હોય તો તે રંગ હોવો જોઈએ. જો તે કાન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ હોય તો તે ધ્વનિ હોવો જોઈએ. જો તે જીભ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ હોય તો તે સ્વાદ હોવો જોઈએ. અન્ય ઇન્દ્રિયો વિષે પણ આમ જ કહી શકાય. પરંતુ સ્પષ્ટપણે તે આમાનું કશું જ નથી. ન તો રંગ છે ન તો ધ્વનિ છે ન તો સ્વાદ છે વગેરે.

તો શું દ્રવ્યનો વિચાર ચિંતનની અનુમુદ્રામાંથી પ્રાપ્ત થયેલ હશે ? હ્યૂમ કહે છે કે તે ચિંતનની અનુમુદ્રાઓમાંથી પણ મળેલ નથી કારણ કે ચિંતન દ્વારા તો ઊર્મિઓ અને આવેગો જ પ્રાપ્ત થાય છે. દ્રવ્ય આમાંનું પણ કાંઈ નથી. આ રીતે દ્રવ્ય વિશિષ્ટ ગુણોના સમુહ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. હ્યૂમના મતે “દ્રવ્યનો વિચાર સરળ વિચારોનો સમુહ છે જે કલ્પના દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવેલ છે અને જેને દ્રવ્યનું વિશિષ્ટ નામ આપવામાં આવેલ છે.”

ભૌતિક દ્રવ્યના અસ્તિત્વનો આપણી પાસે કોઈ પુરાવો નથી

હ્યૂમ જણાવે છે કે માનવ મન વિશિષ્ટ ગુણોના સમૂહનું નિરીક્ષણ કરે છે અને ત્યાર બાદ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કલ્પના દ્વારા આ ગુણોને કૃત્રિમ ઐક્ય અપાય છે. આ ઐક્ય સંપૂર્ણતઃ કાલ્પનિક છે. મન જાણે કે દ્રવ્ય અસ્તિત્વમાન હોય તે રીતે વર્તે છે. આમ. હ્યૂમ અને બર્કલે માટે જડ દ્રવ્યના અસ્તિત્વ માટેનો કોઈ પુરાવો નથી.

અહં યા ચેતન દ્રવ્યનો ઇન્કાર

બર્કલે ભૌતિક દ્રવ્યનો ઇન્કાર કરે છે પણ ચેતનદ્રવ્ય યા આત્માનો સ્વીકાર તો કરે છે. તેઓ આ માન્યતાને આધારે જ વાસ્તવિકતા અંગેના પોતાના વિધાયક

સિદ્ધાંતની રચના કરે છે. પરંતુ અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એવી કઈ વિધાયક અનુમુદ્રા છે કે જેના પર અહં યા ચેતનતત્ત્વનો વિચાર નિર્ભર છે ? બર્કલે પોતે જ એ સ્વીકારે છે કે આપણી પાસે એવી કોઈ અનુમુદ્રા નથી. આત્મા વિચાર નહીં પણ એક અંતર્બોધ છે જેને કોઈ નિશ્ચિત પ્રતિમા દ્વારા રજૂ કરી શકાય નહીં. માટે ચેતન દ્રવ્યને પણ કોઈ પ્રબળ આધાર રહેતો નથી. પરિણામે હ્યૂમ “આપણને અહંનો અંતર્બોધ છે” એવા બર્કલેના દાવાને ઇન્કારે છે, કારણ કે તેની કોઈ પ્રત્યક્ષ અનુમુદ્રા આપણી પાસે નથી.

મનરૂપી દ્રવ્યનો ઇન્કાર

હ્યૂમ કહે છે કે કેટલાક ચિંતકો એવો દાવો કરે છે કે આપણી પાસે મનરૂપી દ્રવ્ય છે. તેમને હું મનરૂપી દ્રવ્ય કઈ અનુમુદ્રામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે અનુમુદ્રા કઈ રીતે કાર્ય કરે છે તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવા વિનંતિ કરું છું. શું તે સંવેદનની કે ચિંતનની અનુમુદ્રા છે ? કેટલાક ચિંતકો માને છે કે જેને આપણે મારી જાત કહીએ છીએ તેના વિષે આપણે એટલા સમાન હોઈએ છીએ કે તેનું સાતત્ય આપણે અનુભવીએ છીએ. તેના વિષે આપણે એટલા નિશ્ચિત હોઈએ છીએ કે તેના અસ્તિત્વ માટે પુરાવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

પરંતુ હ્યૂમ કહે છે કે જેને હું મારીજાત ગણું છું તેમાં જ્યારે હું પ્રગાઢ રીતે પ્રવેશું છું ત્યારે મને એક યા બીજા વિશિષ્ટ પ્રત્યક્ષો જેવા કે ગરમી કે ઠંડી, પ્રકાશ કે છાયા, પ્રેમ કે તિરસ્કાર, સુખ કે દુઃખ જ અનુભવાય છે. હું પ્રત્યક્ષ સિવાય ક્યારેય ‘મારીજાત’ને પામી શકતો નથી કે નિરીક્ષણ કરી શકતો નથી. વળી ગાઢ નિદ્રા કે જ્યારે અજાગ્રત કે અભાન હોઉ ત્યારે ખરેખર હું અસ્તિત્વમાન છું એમ કહી શકાય નહીં. આમ, મન યા આત્મા વિવિધ પ્રત્યક્ષોના સમૂહ સિવાય કાંઈ નથી. મન એક પ્રકારની રંગભૂમિ છે જ્યાં કેટલાક પ્રત્યક્ષો ક્રમિક રીતે રજૂ થાય છે, આવે છે અને જાય છે, અનંત પ્રકારની આકૃતિઓ અને પરિસ્થિતિઓમાં ભળી જાય છે. આમ, હ્યૂમ માટે આત્મા યા મન સતત પરિવર્તનશીલ અને ગતિશીલ પ્રત્યક્ષોનો સમૂહ છે.

સમાપન :

જેવી રીતે બર્કલે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાંથી દ્રવ્યને તિલાંજલી આપે છે તેવી રીતે હ્યૂમ દ્રવ્યને મનોવિજ્ઞાનમાંથી તિલાંજલિ આપે છે. બર્ટ્રાન્ડ રસેલ હ્યૂમના આત્માના વિચારના આ ઇન્કારને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગણે છે. તેઓ લખે છે કે,

“આ નિષ્કર્ષ તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં “દ્રવ્ય”ના છેલ્લા અવશેષરૂપ ઉપયોગમાંથી તેને મુક્ત કરનાર તરીકે મહત્વપૂર્ણ છે. તે ઇશ્વરવિદ્યામાં “આત્મા”ના સર્વ માની લીધેલ જ્ઞાનને નાબૂદ કરનાર તરીકે મહત્વપૂર્ણ છે.”

૧૨. કાર્યકારણ સંબંધ (Causation) :

પ્રાસ્તાવિક :

જન્મ સમયે માણસનું મન કોરા કાગળ જેવું હોય છે અને તેથી આપણા મનમાં જે કંઈ વિચારો છે તે આંતરિક કે બાહ્ય સંવેદન દ્વારા આવેલા છે. આ વિચારો એક બીજાથી અલગ છે. વગેરે સિદ્ધાંતોને આધારે લોકે સ્થાપેલા અનુભવને દૃઢપણે વળગી રહીને લોક અને બર્કલેના કરતાં વધારે સુસંગત રીતે વિચારીને હ્યુમ અનુભવવાદના તાર્કિક પરિણામોને હિંમત પૂર્વક સ્પષ્ટ કરે છે. લોકે ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પદાર્થોનો સ્વીકાર કરેલો. ભૌતિક પદાર્થનું અસ્તિત્વ તેનો અનુભવ થવામાં જ સમાઈ જાય છે. તેમ જણાવી બર્કલેએ જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એ બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરેલો. હ્યુમ એ જુએ છે કે જ્ઞાતામાં પણ સંવેદન સમૂહથી વિશેષ કંઈ નહીં હોવાથી અનુભવવાદી ફક્ત જ્ઞાનનો જ સ્વીકાર કરી શકે. આ જ્ઞાનમાં પણ કોઈ પણ પ્રકારની અનિવાર્યતા કે નિશ્ચિતતા છે જ નહીં. કારણ કે તે જે સંવેદન સમૂહનું બનેલું છે તે સંવેદનો એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન છે.

અનુભવવાદના પાયાના સિદ્ધાંતમાંથી કલિત થતાં ઉપર્યુક્ત સંદેહવાદી નિષ્કર્ષની યોગ્યતા દર્શાવવા માટે હ્યુમ હકીકત અંગેના આપણા જ્ઞાનની નિશ્ચિતતા જેના પર નિર્ભર છે, એવા કાર્યકારણ સંબંધના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ અને વિવેચન કરે છે.

કાર્યકારણ સંબંધના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ

હ્યુમ કહે છે કે કાર્યકારણ સંબંધના સ્વરૂપ અંગે વિચારતા તત્ત્વજ્ઞાનીને બે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. ૧. આ સંબંધનું જ્ઞાન શાને આધારે મળે છે ? ૨. અંતઃસ્ફુરણા કાર્યકારણ સંબંધના જ્ઞાનને બુદ્ધિગ્રાહ્ય બનાવે છે કે નહીં ?

૧. કાર્યકારણ સંબંધનું જ્ઞાન શાને આધારે મળે છે ?

આ પ્રશ્ન અંગે ચિંતન કરતા હ્યુમને જણાય છે કે કાર્યકારણ સંબંધનું જ્ઞાન અનુભવ નિરપેક્ષ તત્ત્વ દ્વારા મળેલું નથી. કાર્યકારણ એક બીજાથી તદ્દન અલગ હોવાથી કોઈપણ પ્રકારના અનુભવના અભાવમાં ‘અગ્નિ એ બાળે એવો પદાર્થ છે.’ તેવો ખ્યાલ કોઈને પણ આવી શકે નહીં. આમ આ જ્ઞાન અંતઃસ્ફુરિત જ્ઞાન નથી.

૨. અંતઃસ્ફુરણા કાર્યકારણ સંબંધના જ્ઞાનને બુદ્ધિગ્રાહ્ય બનાવે છે કે નહીં ?

એ જ રીતે અંતઃસ્ફુરણા તર્કસિદ્ધ પણ નથી. જેવી રીતે ત્રિકોણના ખ્યાલમાં જ તેના ખૂણાઓનો સરવાળો ૧૮૦ અંશ થાય છે એ ખ્યાલ સમાયો છે. તેવી રીતે કારણના ખ્યાલમાં પરિણામનો ખ્યાલ સમાયેલો નથી.

ઉપરોક્ત બન્ને આધારોનો નિષેધ કરી હ્યુમ વિધાયક રીતે આ જ્ઞાનને અનુભવ પર આધારિત ગણાવે છે. આ અનુભવ એટલે સાહચર્ય અનુભવ. કાર્યકારણ સંબંધ વિશે ઉપર્યુક્ત ખુલાસો કર્યા બાદ આ સંબંધ અંગેની સામાન્યજનો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓની માન્યતાનું હ્યુમ ખંડન કરે છે. તેઓ કહે છે કે એક માન્યતા કાર્યકારણ સંબંધને અનિવાર્ય માને છે અને બીજી માન્યતા કારણ એ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ માને છે. આ બન્ને વિરુદ્ધ નીચેની દલીલો કરી શકાય.

કાર્યકારણ સંબંધ વિરુદ્ધની દલીલો

૧. કાર્યકારણ સંબંધ અનિવાર્ય નથી. કારણ કે આ સંબંધનું જ્ઞાન અનેકવારના અનુભવ પછી થાય છે. જેમ ત્રિકોણના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા આપણે તરત ૧૮૦ અંશના સરવાળાનો ખ્યાલ જાણી શકીએ છીએ તેમ બનાવ કે ઘટના જોતા તરત જાણી શકાતું નથી.

૨. કારણનું સંવેદન પરિણામના સંવેદનથી સ્વતંત્ર છે. આથી બન્ને વચ્ચે અનિવાર્ય સંબંધ સંભવતો નથી.

૩. જેવો આંતર વિરોધ ત્રિકોણ અને ત્રણ ખૂણાના સરવાળાને સાથે ન માનવાથી આવે છે તેવો કહેવાતા કારણ કાર્ય વિરુદ્ધની કલ્પનાથી આવતો નથી. ખોરાક લેવા છતાં ભૂખ વધે કે ઝેર ખાવા છતાં મરણ ન થયાનું કલ્પી શકાય.

૪. ભૂતકાળ એ ભવિષ્યકાળની ગેરંટી બની શકે નહીં. હ્યુમના મતે કદાચ અત્યારે આવેલું પરિણામ તેના કારણ સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલું હોય તો પણ તેનો આ સંબંધ ભવિષ્યમાં પણ એવો જ રહેશે એની કોઈ ખાતરી આપણી પાસે નથી. અનુભવાય તે મનાય પણ જભ હજુ અનુભવનો વિષય બન્યું નથી તેવા ભવિષ્ય વિશે કેમ માની શકાય ?

કારણ શક્તિનો ઇન્કાર :

હ્યુમ કહે છે કે કારણમાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની કોઈ શક્તિ રહેલી નથી. કારણ કે તેનો ક્યારેય અનુભવ થતો નથી. આપણને માત્ર શ્રેણીબદ્ધ બનાવ કે પરંપરાનો અનુભવ થાય છે. આવી શ્રેણીઓના અનુભવને કારણે આપણું મન કારણ શક્તિની માત્ર કલ્પના કરે છે. માત્ર પુનરાવર્તનને કારણે બાહ્ય પદાર્થમાં કોઈ નવું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થઈ જતું નથી. કારણરૂપ ગણાતા બનાવના પ્રત્યક્ષ પછી ટેવગત કે માનસિક અપેક્ષાને લીધે પરિણામની કલ્પના ઉદ્ભવે છે. વાસ્તવમાં ન તો અહીં અનિવાર્ય સંબંધ છે કે ન તો શક્તિનું અનિવાર્ય તત્ત્વ છે.

આમ, હ્યુમના મતે કાર્યકારણ સંબંધનું જ્ઞાન અનુભવ આધારિત જ્ઞાન છે અને તે માત્ર સંભવિતતાવાળું જ છે તેમાં નિશ્ચિતતા કે અનિવાર્યતા જેવું કશું નથી.

મૂલ્યાંકન :

હ્યુમની પહેલી દલીલ એટલું જ કહે છે કે શરૂઆતમાં કાર્યકારણનું જ્ઞાન અપૂર્ણ હોય છે પણ તેથી તેમાં અનિવાર્યતા જ નથી એમ સાબિત થતું નથી. બીજી દલીલના પાયામાં પ્રત્યેક સંવેદનોને અલગ સ્વતંત્ર માનવાની ખોટી અનુભવવાદી ધારણા રહેલી છે. અને ત્રીજી દલીલમાં ભવિષ્યના અનુભવના અભાવમાં અનિવાર્યતાનો અનુભવ નથી એટલું જ પુરવાર કરે છે. પણ તેથી બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી કારણ કે આ ક્રમ ઉલટાવી શકાતો નથી. પહેલા દઝાય અને પછી અગ્નિને સ્પર્શીએ એ શક્ય નથી. તેમ બરફને સ્પર્શીએ અને દઝાય એમ બનવું શક્ય નથી. કારણ શક્તિના ઇન્કાર પાછળ પણ અનુભવવાદી પૂર્વગ્રહ જવાબદાર છે.

આમ, દ્યુમની વિચારણા એ લોકે સ્થાપેલા અનુભવવાદનું સીધે સીધું તાર્કિક પરિણામ છે. તેઓ જણાવે છે તેમ કાર્યકારણ સંબંધ અનિવાર્ય નહીં હોવાથી આ સંબંધના આધારે સ્થપાયેલાં તમામ વિધાનો નિશ્ચિતતા વિહીણા બની જાય છે. આથી બૌદ્ધિક જ્ઞાન પર બહુ વિશ્વસ ધરાવી શકીએ તેમ નથી. વ્યવહાર ચલાવવા વૃત્તિસહજ અનુભવ વડે જ ચલાવવાની દ્યુમ હિમાયત કરે છે.

૧૩. કેન્ટનો સમીક્ષાવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

કેન્ટ જર્મન દાર્શનિક છે. તેમના જ્ઞાનશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતને સમીક્ષાવાદ(criticism) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કેન્ટ સમક્ષ બે જ્ઞાનશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતની સમસ્યાઓ હતી. તેમાં એક બુદ્ધિવાદ અને બીજો અનુભવવાદ છે. બુદ્ધિવાદ અનુસાર એક માત્ર બુદ્ધિ જ જ્ઞાન પ્રાપ્તીનું સાધન છે અને અનુભવવાદ અનુસાર ઇન્દ્રિયાનુભવને જ જ્ઞાન પ્રાપ્તીનું એક માત્ર સાધન માનવામાં આવ્યું છે. આ મુળભૂત ભેદ ઉપરાંત પણ તે બન્ને વચ્ચેના ભેદો છે. કેન્ટ આ બન્નેમાંથી સત્યાંશ લઈને બન્ને વચ્ચે સમન્વય સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમણે બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદની આકરી સમીક્ષા કરીને સમન્વય સાધ્યો હોવાથી કેન્ટ સમીક્ષાવાદ માટે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જાણીતા બન્યા છે.

કેન્ટનો સમીક્ષાવાદ :

કેન્ટ બુદ્ધિવાદ તથા અનુભવવાદ વચ્ચે સમન્વય સ્થાપીને સંતોષ માનતા નથી. જ્ઞાન સંબંધી સમસ્યાઓ પર મૌલિક રીતે પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે. કાન્ટના જ્ઞાન સંબંધી સિદ્ધાંતનું અધ્યયન કરવા માટે તેને મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચવાથી સમજી શકાય છે.

(૧) જ્ઞાનનો વાસ્તવિક અર્થ :

કાન્ટના મતે યથાર્થ જ્ઞાન સાર્વભૌમ, અનિવાર્ય અને નવીન હોવું જોઈએ. જ્ઞાન સાદા વાક્યોના રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. વાક્ય બે પ્રકારના હોય છે. -

૧. વિશ્લેષણાત્મક વાક્ય- જેમાં કોઈ વિચારનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. તેમાં કોઈ નવીનતા નથી હોતી. તેનાથી આપણા જ્ઞાનમાં કોઈ વૃદ્ધિ થતી નથી. તે યથાર્થ જ્ઞાન આપતા નથી.

૨. સંશ્લેષણાત્મક વાક્ય- જેમાં કોઈ નવીન માહિતી મળે છે. તેનાથી જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈ વાક્યોમાં માત્ર નવીનતાનો ગુણ હોવાથી તેને જ્ઞાનની કક્ષામાં રાખી શકાય નહીં. નવીનતાની સાથે તેમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતા પણ હોવા જરૂરી છે.

સંશ્લેષણાત્મક વાક્ય જે અનુભવ તથા નિરીક્ષણ પર આધારિત છે, નવીનતાયુક્ત રહે છે. પણ કોઈ વાક્યમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતાના ગુણ અનુભવ દ્વારા આવી શકતાં નથી. કેમ કે બધા પદાર્થોનો અનુભવ શક્ય નથી. બુદ્ધિ દ્વારા જ સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય વાક્ય મળી શકે છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે યથાર્થ જ્ઞાન માટે સંશ્લેષણાત્મક વાક્યોનું અનુભવનિરપેક્ષ હોવું જરૂરી છે. એટલા માટે કેન્ટે જ્ઞાનની એવી વ્યાખ્યા કરી કે- “જ્ઞાન પ્રાગાનુભવિક સંશ્લેષણાત્મક વાક્યોની સમષ્ટિ છે.”

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ :

પ્રશ્ન એ છે કે પ્રાગાનુભવિક સંયોજક વાક્ય કેવી રીતે બને છે. અર્થાત્ વાસ્તવિક જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. કાન્ટના મતે યથાર્થ જ્ઞાનમાં સાર્વત્રિકતા, અનિવાર્યતા અને નવીનતા હોવા જરૂરી છે. આ ગુણો અનુભવ દ્વારા આવી શકે નહીં. કેમ કે અનુભવનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના બધા જ પદાર્થોનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. એટલા માટે કેવળ અનુભવના આધારે સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાન મળી શકતું નથી. તેના માટે બુદ્ધિની આવશ્યકતા રહે છે. બુદ્ધિ જ જ્ઞાનને સાર્વભૌમ અને અનિવાર્ય બનાવે છે. આથી જ્ઞાનના સાધનના રૂપમાં બુદ્ધિ મહત્વપૂર્ણ છે. આ બુદ્ધિ નવીન જ્ઞાન આપવામાં અસમર્થ છે. નવીનતાનો ગુણ અનુભવ દ્વારા આવે છે. આમ, કેન્ટે બુદ્ધિ અને અનુભવના સંયુક્ત પ્રયાસ તથા સહયોગને જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે આવશ્યક ગણે છે એ જ કાન્ટનો સમીક્ષાવાદ છે.

જ્ઞાનનું વાસ્તવિક નિર્માણ :

કેન્ટના મતે બધા જ્ઞાનમાં વિષય (Matter) અને આકાર યા રૂપ(Form) નું હોવું અનિવાર્ય છે. અનુભવથી જ્ઞાનનો વિષય મળે છે અને બુદ્ધિથી તેનો આકાર પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે કેન્ટ જ્ઞાનશક્તિને બે વિભાગોમાં વિભાજિત કરે છે. -

૧. સંવેદન શીક્ત (Sensibility) :

સંવેદન શક્તિ જ્ઞાનના વિષય યા સંવેદનોને ગ્રહણ કરે છે. સંવેદન તેને બહારથી મળે છે. સંવેદનને ગ્રહણ કરવામાં તે કેટલેક અંશે નિષ્ક્રિય અને કેટલેક અંશે સક્રિય રહે છે. સંવેદનશક્તિની અંદર બે અનુભવ નિરપેક્ષ આકાર- દેશ અને કાળ રહે છે. સંવેદનશક્તિ બધા સંવેદનોને દેશ અને કાળના માધ્યમથી જ ગ્રહણ કરે છે. દેશ અને કાળથી પર કોઈ વસ્તુને જોવાનું તેના માટે અસંભવ છે. દેશ અને કાળ સંવેદન શક્તિથી અલગ નથી, એ તો એક સાધન માત્ર છે. વાસ્તવમાં કોઈ વસ્તુ દેશ અને કાળમાં હોતી નથી પરંતુ તેનું જ્ઞાન દેશ અને કાળના માધ્યમથી જ સંવેદનશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૨. બુદ્ધિ (Understanding) :

સંવેદન શક્તિ જે સંવેદનોને ગ્રહણ કરે છે તે અસંબદ્ધ હોય છે. સંવેદન શક્તિ તેને સંબદ્ધ કરી શકતી નથી. એ કાર્ય બુદ્ધિ કરે છે. સંવેદનોને સંબદ્ધ કરીને નિર્ણય બનાવવા અને નિર્ણયોમાં પરસ્પર સંબંધ સ્થાપિત કરીને સમષ્ટિ (system) બનાવવાનું કામ બુદ્ધિનું છે. આ રીતે બુદ્ધિના પાણ બે રૂપ હોય છે. - શુદ્ધબુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞા.

શુદ્ધબુદ્ધિ :

શુદ્ધબુદ્ધિ સંવેદનોને સંબદ્ધ કરીને નિર્ણય બનાવે છે તેની અંદર- બહાર જન્મજાત ધારણાઓ છે. જેના દ્વારા તે સંવેદનોથી ભિન્ન નિર્ણય બનાવે છે. એ ધારણાઓ આ પ્રકારની છે. - સંપૂર્ણતા(Totality), અનેકતા(Plurality), એકતા(Unity), ભાવ(Reality), અભાવ(Negation), સીમિત ભાવ(Limitation) અને આવશ્યકતા(Necessity) શુદ્ધબુદ્ધિ આ રીતે સંવેદનોને સંબદ્ધ કરીને નિર્ણય બનાવે છે.

આમ, સંવેદન (વિષય) અને બૌદ્ધિક ધારણાઓ (આકાર)ના સરખાં સહયોગથી જ નિર્ણય બને છે. તેથી કહેવામાં આવે છે કે “પ્રત્યયો વગરના સંવેદનો આંધળા છે અને સંવેદનો વગરના પ્રત્યયો ખોખલા છે.”

પ્રજ્ઞા :

સંવેદનોને સંબદ્ધ કરીને નિર્ણયો બનાવવાનું કામ શુદ્ધબુદ્ધિનું છે. પરંતુ નિર્ણય બની જવાથી જ્ઞાનોત્પત્તિ થઈ જતી નથી. તેના માટે નિર્ણયોને સંબદ્ધ કરવા અનિવાર્ય બની જાય છે. એ કામ પ્રજ્ઞા (Reason)નું છે. પ્રજ્ઞાની અંદર ત્રણ અનુભવનિરપેક્ષ અર્થાત્ જન્મજાત પ્રત્યયો છે. - વિશ્વ, આત્મા અને ઈશ્વર. પ્રજ્ઞાનું કામ છે શુદ્ધબુદ્ધિ દ્વારા પ્રાપ્ત નિર્ણયોને સંબદ્ધ કરીને તેને ત્રણેય પ્રત્યયોની અંતર્ગત લાવી સમષ્ટિનું રૂપ આપવું. આ રીતે જ્યારે પ્રજ્ઞા નિર્ણયોને વિશ્વ-પ્રત્યયની અંતર્ગત વ્યવસ્થિત કરે છે ત્યારે વિશ્વ-વિજ્ઞાન (cosmology) બને છે. જ્યારે આત્માની અંતર્ગત રાખે છે ત્યારે મનોવિજ્ઞાન અને જ્યારે ઈશ્વર-પ્રત્યયની અંદર વ્યવસ્થિત કરે છે ત્યારે ઈશ્વરવિજ્ઞાન (Theology) બને છે.

ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિથી સાર્વત્રિક, અનિવાર્ય અને નવીન જ્ઞાનનું નિર્માણ થાય છે. જ્ઞાનનો વિષય સંવેદન છે, જે અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે તેમાં નવીનતા આવે છે. જ્ઞાનનો આધાર બુદ્ધિના અનુભવનિરપેક્ષ આકારો છે, જે બધા મનુષ્યોની અંદર જોવા મળે છે. આ કારણે આવા આકારોમાં બનેલું જ્ઞાન બધાને ગ્રાહ્ય હોય છે. તેથી જ્ઞાનમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતાના ગુણ બુદ્ધિ દ્વારા આવે છે.

અજ્ઞેયવાદી અંત :

કેન્ટના સમીક્ષાવાદનો અંત અજ્ઞેયવાદ (Agnosticism) માં આવે છે. અજ્ઞેયવાદ અનુસાર યથાર્થ વસ્તુઓ અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય છે. જ્ઞાનનો એક માત્ર વિષય સંવેદન છે. સંવેદન સ્વયં તો દેશ-કાળની બહાર છે. પરંતુ સંવેદન-શક્તિ તેને દેશ-કાળના માધ્યમથી જ પ્રાપ્ત કરે છે. સંવેદન સિવાય વસ્તુઓના જ્ઞાનનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. સંવેદન હંમેશાં દેશ-કાળના રંગમાં રંગાઈને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કેન્ટનું કહેવું છે કે કોઈ પણ વસ્તુ પોતાના વાસ્તવિક રૂપમાં ક્યારેય જોવા મળતી જ નથી. આપણને માત્ર પ્રતીતિ (Phenomena or Things as they appear to us) નું જ્ઞાન થાય છે, વાસ્તવિક પદાર્થનું નહીં.

સમીક્ષાવાદનું મૂલ્યાંકન :

૧. કેન્ટ મુજબ યથાર્થ જ્ઞાન સાર્વત્રિક, અનિવાર્ય તથા નૂતન હોય છે. આવા પ્રકારના જ્ઞાનને તેઓ ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ગણિતમાં રહેલું માને છે. કેન્ટનો આ મત સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. કારણ કે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાન મેળવવું શક્ય નથી, કેમ કે તેમાં હંમેશાં સુધારા થવાની શક્યતા રહે છે. તેમ જ ગણિતશાસ્ત્રમાં સાર્વત્રિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાન હોય છે પરંતુ ગણિતશાસ્ત્રીઓ મુજબ તે અનુભવસાપેક્ષ હોતું નથી. તેથી તેના માટે અનુભવ યા સંવેદન આવશ્યક માનવામાં આવતા નથી.

૨. કાન્ટ અનુસાર સંવેદન-શક્તિને સંવેદન અસંબદ્ધ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સંવેદનોને સંબદ્ધ કરે છે. પરંતુ વિલિયમ જેમ્સ અને આધુનિક મનોવિજ્ઞાન માને છે કે સંવેદન સંબદ્ધ રૂપે જ સંવેદન-શક્તિને મળે છે.

૩. અજ્ઞેયવાદ કાન્ટના સમીક્ષાવાદમાં આંતરવિરોધ સર્જે છે. કેન્ટ એક બાજુથી યથાર્થ વસ્તુઓ (Things-in-Themselves) ને અજ્ઞેય કહે છે તો બીજી બાજુથી તે તેને સંવેદનોના કારણે પણ બતાવે છે. જો યથાર્થ વસ્તુઓ સંવેદનોના કારણે રૂપે જ્ઞાત છે તો તે અજ્ઞેય રહેતી નથી. આ રીતે યથાર્થ વસ્તુઓને એક સાથે અજ્ઞેય અને સંવેદનોના કારણે કહીને કેન્ટ પોતાના સિદ્ધાંતમાં આંતરવિરોધ સર્જે છે.

૧૪. કાન્ટનો દેશ અને કાળનો તત્ત્વમીમાંસકીય ખ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

કાન્ટ અનુસાર દેશ (Space) અને કાળ (Time) એ બે સંવેદન ગ્રાહિતાના રૂપ છે જેના દ્વારા સંવેદનો ગળાઈને આપણા મનરૂપી પાત્રમાં આવે છે. આથી કાન્ટ દેશ-કાળના સંબંધમાં બે પ્રકારની વ્યાખ્યા કરે છે. એક તત્ત્વમીમાંસાત્મક (Metaphysical) અને બીજી ઇન્દ્રિયાતિત (Transcendental). તત્ત્વમીમાંસાત્મક વ્યાખ્યામાં કાન્ટ દર્શાવે છે કે,

૧. દેશ અને કાળનો સંબંધ આપણી સંવેદન-શક્તિ સાથે છે, પ્રત્યયની રચના-શક્તિ સાથે નહીં.

૨. જો કે દેશ-કાળ સંવેદન છે તો પણ તે ઇન્દ્રિયાતિત પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ છે, ઇન્દ્રિયજન્ય નહીં.

૩. પછી દેશ-કાળ સિવાય સંવેદ-શક્તિનું કોઈ ત્રીજું પ્રાગનુભવિક રૂપ નથી.

તત્ત્વમીમાંસાત્મક વ્યાખ્યાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ દર્શાવવાનો છે કે દેશ-કાળ સંવેદન ગાહિતાના પ્રાગનુભવિક રૂપ છે. સાથે સાથે કાન્ટ એ પણ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે કે દેશ-કાળ પ્રત્યય (concepts) નથી પણ સંવેદન (Percepts) છે. દેશ અને કાળની પ્રાગનુભવિકતા સિદ્ધ કરવા માટે કાન્ટ બે પ્રમાણો રજૂ કરે છે.

દેશ-કાળની પ્રાગનુભવિકતા સિદ્ધ કરતા પ્રમાણો :

૧. લાઇબ્નિઝ અનુસાર દેશ-કાળની સ્વતંત્ર સત્તા નથી પરંતુ તે ચિદ્દણ્ડો વચ્ચેના સંબંધના આધારે અવાસ્તવિક રચના છે. આપણે જોઈએ છીએ કે વસ્તુ ઉપર-નીચે, ડાબે-જમણે, નજીક-દૂર વગેરે છે. આપણે આવા સંબંધોને આધારે દેશની કલ્પના કરીએ છીએ. એવી જ રીતે ઘટનાઓ વચ્ચે પૂર્વાપર (Succession) સંબંધોને આધારે આપણે કાળની ભાવના સર્જીએ છીએ. પરંતુ કાન્ટ આ મતની આલોચના કરતા કહે છે કે લાઇબ્નિઝ અનુસાર પહેલાં દેશ યા કાળની ભાવના હોતી નથી પણ આપણે ઉપર-નીચે, આજુ-બાજુ વગેરેના સંબંધને જોઈને દેશ-પ્રત્યયની રચના કરીએ છીએ. અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ઉપર-નીચે, દૂર-નજીક વગેરે એવા ગુણ છે જે એવી વ્યક્તિઓને સમજમાં આવી જ ન શકે જેને દેશનું જ્ઞાન જ નથી. અગર આપણે માની લઈએ કે દેશના જ્ઞાન વગર ઉપર-નજીક, દૂર-નજીક વગેરેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે તો એ આપણી ભૂલ છે. આથી ઉપર-નજીક, દૂર-નજીક વગેરેના સંબંધથી દેશ-જ્ઞાન થતું નથી પણ દેશ-જ્ઞાન માનવ મનમાં પ્રથમથી જ હોય છે. જેને આધારે આપણે દૂર-નજીક, ઉપર-નીચે સંબંધને સમજી શકીએ છીએ. જો કે લાઇબ્નિઝ માને છે કે આપણને પ્રારંભથી જ દૂર-નજીક વગેરેનું જ્ઞાન હોય છે એટલા માટે આપણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે આપણને દેશ-કાળનું જ્ઞાન પ્રારંભથી જ હોય છે. આ રીતે દેશ-કાળનું જ્ઞાન કોઈ પણ પ્રકારના અનુભવ પર આશ્રિત નથી પણ બધા પ્રકારના અનુભવ પૂર્વે જ હોય છે. જેના આધારે આપણે બધી સંવેદનાઓ ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ.

૨. જો દેશ અને કાળ સંવેદિત અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત હોય તો આપણે તેને કલ્પનાના આધારે ત્યાગી શકીએ. જે રીતે તે આપણામાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ

જો આપણે તમામ વસ્તુઓના અભાવની કલ્પના કરીએ તો પણ આપણે દેશ અને કાળના અભાવની કલ્પના કરી શકીએ નહીં. આથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વિશિષ્ટ વસ્તુઓને તો આપણે અનુભવથી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ પરંતુ દેશ અને કાળને અનુભવથી પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. કેમ કે જો તે અનુભવથી પ્રાપ્ત થતા હોત તો અનુભવથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલ વસ્તુઓની જેમ આપણે તેના અભાવની પણ કલ્પના કરી શકતા હોત. વળી આપણે વસ્તુ વગર દેશ-કાળની કલ્પના કરી શકતા નથી. આથી દેશ-કાળને પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓના પ્રાગનુભવિક રૂપ સમજી શકીએ છીએ.

દેશ-કાળને શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરતી દલીલો :

૧. પ્રત્યક્ષનો સંબંધ કોઈ એક વસ્તુવિશેષ સાથે હોય છે. પણ પ્રત્યયનો સંબંધ અનેક વસ્તુવિશેષો સાથે હોય છે. દા.ત. ટેબલ ઉપર રાખેલું લાલ પુસ્તક પ્રત્યક્ષ છે. પરંતુ પુસ્તક પ્રત્યક્ષના રૂપમાં એ છે જે અનેક પુસ્તકોને લાગુ પડે છે. આ રીતે દેશ-કાળ એક જ વસ્તુ છે. એ સાચું છે કે એક કિલોમીટર યા એક ઇંચ દેશના ઉદાહરણો છે પરંતુ વાસ્તવમાં એ દેશના ઉદાહરણો ગણી શકાય નહીં, પણ દેશના ભાગો યા ખંડ છે. એવી જ રીતે કાળ એક જ છે અને ક્ષણ, કલાક, યુગ વગેરે તેના ઉદાહરણો નહીં પણ કાળના ભાગો છે. આથી કાળ યા દેશ એક જ વિશિષ્ટ વસ્તુ છે. એટલા માટે તે પ્રત્યક્ષ (percept) છે, પ્રત્યય (concept) નહીં.

૨. કાન્ટ અનુસાર દેશ યા કાળના ગમે તેટલા મોટા ભાગો દર્શાવવામાં આવે તો પણ તેને સીમિત ભાગ જ સમજવામાં આવે છે. કેમ કે દેશ યા કાળ અપરિમિત રીતે વ્યાપક છે. એક કરોડ માઈલની કલ્પના કરવામાં આવે તો પણ આપણે જાણીએ છીએ કે દેશ તેનાથી વધારે વ્યાપક છે અને લાખો વર્ષોની કલ્પના કરવામાં આવે તો પણ આપણે જાણીએ છીએ કે કાળ તેનાથી વધારે વ્યાપક છે. આથી દેશ યા કાળની અંદર રહીને જ તેના ઉદાહરણો વિચારી શકાય છે. પરંતુ જો દેશ પ્રત્યય હોત તો આ આપણા બધા ઉદાહરણોમાં લાગુ પડત, પણ તે આ બધાના જોડાણથી નિર્માણ થતું નથી. દા.ત. ઘોડાનો પ્રત્યય અનેક ઘોડાને લાગુ પડે છે પણ અનેક ઘોડાઓને જોડીને એક વિશાળ ઘોડાની પ્રતિમાને પ્રત્યય કહેતા નથી. ત્યાં સુધી કે પ્રત્યય અનેક ઉદાહરણોમાં એટલા માટે લાગુ પડે છે કે ઘોડાનો પ્રત્યય અનેક ઘોડાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પરંતુ દેશનો કોઈ ભાગ દેશનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યા વગર સ્વયં તેનો અંશ હોય છે. અર્થાત્ અનેક ઉદાહરણોના આધારે પ્રત્યયનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો હોય છે. પણ દેશના અનેક

ઉદાહરણોથી સ્વયં દેશનું નિર્માણ થાય છે. આમ, દેશ યા કાળ અપરિમિત પ્રત્યક્ષ છે, અમૂર્ત બોધિત પ્રત્યય નહીં.

સમાપન :

આમ, કાન્ટ એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે દેશ અને કાળ સંવેદનગ્રહિતાનું પ્રાગનુભવિક રૂપ છે. બાહ્ય દરેક સંવેદનાઓ દેશના રૂપે મેળવી શકાય છે અને કાળના રૂપે તમામ સંવેદનાઓમાં જોવા મળે છે. કેમ કે બાહ્ય વસ્તુઓની સંવેદના માનસિક પ્રક્રિયા જ હોય છે અને માનસિક પ્રક્રિયાઓ પૂર્વાપર હોવાને કારણે કાળના રૂપે અંતર્ગત આવે છે.

ટૂંકા પ્રશ્નો :

૧. સંવેદન એટલે શું ?

આપણાં સમગ્ર જ્ઞાનનો સ્રોત સંવેદન અને ચિંતન છે. સંવેદન મનને ભૌતિક સૃષ્ટિનું જ્ઞાન આપે છે. સંવેદન બાહ્ય પદાર્થના આપણા જ્ઞાનનું મૂળ છે. સંવેદન બાહ્ય ઇન્દ્રિયો દ્વારા બાહ્ય પદાર્થો અંગેનું નિરીક્ષણ (પ્રત્યક્ષીકરણ) યા બાહ્યાનુભવ છે. બાહ્ય પદાર્થો મનને ઇન્દ્રિયગમ્ય ગુણો જેવા કે પીળું, શ્વેત, ગરમી, ઠંડી, મૃદુ, કઠણ, કડવું, મીઠું વગેરેના વિચારો આપે છે.

૨. ચિંતન એટલે શું ?

ચિંતન યા આંતર નિરીક્ષણ એ સંવેદન અંગેની પ્રતિક્રિયાઓ જેવી કે વિચારણા, તર્ક, શંકા, સંકલ્પ વગેરેના વિચારો આપે છે. ચિંતન આંતરિક હકીકતોના આપણા જ્ઞાનનું મૂળ છે. ચિંતન મનની પ્રક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ યા આંતર અનુભવ છે.

૩. લોક અનુસાર સરળ અને જટિલ વિચારો દરમિયાન મન કેવું હોય છે ?

મન સંવેદન અને ચિંતન દ્વારા સરળ વિચારો નિષ્ક્રિય રીતે પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે જટિલ વિચારોની રચનામાં તે સક્રિય ભાગ ભજવે છે.

૪. જન્મ સમયે માણસનું મન કેવું હોય છે ?

જન્મ સમયે માણસના મનમાં કોઈ પણ જાતનો વિચાર હોતો નથી. એટલે કે જન્મ સમયે મન ‘કોરી પાટી’ (Tabula rasa) કે ‘અંધારી ઓરડી’ જેવું હોય છે. માણસના મનમાં અત્યારે જે કોઈ વિચાર છે તે તેમણે જન્મથી માંડીને આજ સુધી મેળવેલા જગતના અનુભવનું પરિણામ છે.

૫. અનુક્રમ એટલે શું ?

અનુક્રમ ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતો સરળ વિચાર છે. જે આપણા મનમાં સર્વપ્રથમ વિચારોના ક્રમના નિરીક્ષણ પરથી નિષ્પન્ન થાય છે.

૬. સાતત્ય એટલે શું ?

અનુક્રમ ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતો સરળ વિચાર છે. જે આપણા મનમાં સર્વપ્રથમ વિચારોના ક્રમના નિરીક્ષણ પરથી નિષ્પન્ન થાય છે. આ ક્રમના ભાગોનું અંતર નોંધીને આપણે સાતત્ય- પ્રવાહનો વિચાર મેળવીએ છીએ.

૭. કાળ એટલે શું ?

સાતત્યના વિચારમાંથી જ મનને કાળનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેને મન સૂર્ય અને ચંદ્રના સામયિક દેખાવો દ્વારા સમજે છે. કારણ કે તેઓ સતત, નિયમિત અને માનવજાત દ્વારા સાર્વત્રિક રીતે નિરીક્ષણક્ષમ છે. માપનની ક્રિયાને અંત વિના ચાલું રાખવાની કલ્પના દ્વારા આપણે અનંતતાનો વિચાર મેળવીએ છીએ.

૮. દિક્ એટલે શું ?

દિક્ એક સરળ વિચાર છે જે અસ્તિત્વમાન પદાર્થોના નિરીક્ષણને લીધે યા અમૂર્ત તર્કના પરિણામ તરીકે અનેક રીતે રૂપાંતરિત થાય છે. અંતર, આકૃતિ, જગ્યા, લંબાઈ યા માપને અનંત રીતે પુનરાવર્તિત કરી શકાય છે. તેના દ્વારા આપણે વિશાળતાનો વિચાર મેળવીએ છીએ. દિક્ના વિચાર માટે આપણે દૃષ્ટિ અને સ્પર્શિન્દ્રિયનો આધાર લઈએ છીએ.

૯. અમૂર્તીકરણની પ્રક્રિયા જણાવો.

અમૂર્તીકરણમાં નીચેની બે પ્રક્રિયાઓ નોંધપાત્ર છે.

(૧) સામાન્યીકૃત સામગ્રી તેના મૂળ સંદર્ભથી અલગ કરવી જોઈએ. અને

(૨) આ અલગ સામગ્રી તે જ પ્રકારના અન્ય સર્વ વિશિષ્ટોને વ્યક્ત કરનાર તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ.

૧૦. બર્કલેના દર્શનને અધ્યાત્મવાદી શા માટે કહી શકાય ?

અધ્યાત્મવાદ અનુસાર આત્મા જ પરમ સત્તા છે. જો કે બર્કલેના મતે આત્મા અને તેના પ્રત્યય જ એક માત્ર સત્તાઓ છે આથી બર્કલેના દર્શનને અધ્યાત્મવાદ કહી શકાય.

૧૧. બર્કલેના દર્શનને પ્રત્યયવાદ શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

બર્કલેના દર્શનને પ્રત્યયવાદ યા આદર્શવાદ (Idealism) કહેવામાં આવે છે કારણ કે, પ્રત્યયવાદ અનુસાર પરમસત્તા એ છે જેને યુક્તિસંગત માનસિક વિચારોનો સમૂહ કહી શકાય. બર્કલેનું માનવું છે કે સમગ્ર વિશ્વ પ્રત્યય છે અને આ દૃષ્ટિએ તેને પ્રત્યયવાદ કહેવામાં આવે છે.

૧૨. બર્કલે અનુસાર વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક જગત વચ્ચેનો ભેદ શું છે ?

વાસ્તવિક જગત તે છે જેમાં સ્થાયી, વ્યવસ્થિત તથા નિયમાનુસાર પ્રત્યય હોય અને કાલ્પનિક જગત એ છે જેમાં અનિશ્ચિત, ક્ષણિક તથા અસંબદ્ધ પ્રત્યય હોય.

૧૩. હૂમ અનુસાર વિચાર ક્યારે દોષયુક્ત બને છે ?

કલ્પના બાહ્યસૃષ્ટિ અને આંતરિક સ્થિતિઓના આપણા પ્રત્યક્ષોને વિકૃત કરવા પ્રેરાય છે અને અનુમુદ્રાઓના આદેશોની ઉપેક્ષા કરે છે. પરિણામે દોષ કે ભૂલ કલ્પનાને લીધે થાય છે. જ્યારે અનુમુદ્રાઓ અંગે યથાર્થ રીતે નિર્ણય લેવામાં આવતો નથી અથવા તો ખોટી રીતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અથવા તો જ્યારે વિચારો મૂળભૂત અનુમુદ્રાઓને અનુસરતા નથી ત્યારે દોષ ઉદ્ભવે છે.

૧૪. હૂમના દ્રવ્યના ખ્યાલ અંગે રસેલ શું માને છે ?

રસેલ માને છે કે, “હૂમનો દ્રવ્ય અંગેનો ખ્યાલ, તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં “દ્રવ્ય”ના છેલ્લા અવશેષરૂપ ઉપયોગમાંથી તેને મુક્ત કરનાર તરીકે મહત્વપૂર્ણ છે. તે

ઇશ્વરવિદ્યામાં “આત્મા”ના સર્વ માની લીધેલ જ્ઞાનને નાબૂદ કરનાર તરીકે મહત્વપૂર્ણ છે.”

૧૫. દ્યુમ અનુસાર કાર્યકારણ સંબંધનું જ્ઞાન કેવું છે ?

દ્યુમના મતે કાર્યકારણ સંબંધનું જ્ઞાન અનુભવ આધારિત જ્ઞાન છે અને તે માત્ર સંભવિતતાવાળું જ છે તેમાં નિશ્ચિતતા કે અનિવાર્યતા જેવું કશું નથી.

૧૬. કારણ શક્તિનો ઇન્કાર કરતા લોક શું કહે છે ?

દ્યુમ કહે છે કે કારણમાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની કોઈ શક્તિ રહેલી નથી. કારણ કે તેનો ક્યારેય અનુભવ થતો નથી. આપણને માત્ર શ્રેણીબદ્ધ બનાવ કે પરંપરાનો અનુભવ થાય છે. આવી શ્રેણીઓના અનુભવને કારણે આપણું મન કારણ શક્તિની માત્ર કલ્પના કરે છે. માત્ર પુનરાવર્તનને કારણે બાહ્ય પદાર્થમાં કોઈ નવું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થઈ જતું નથી. કારણરૂપ ગણાતા બનાવના પ્રત્યક્ષ પછી દેવગત કે માનસિક અપેક્ષાને લીધે પરિણામની કલ્પના ઉદ્ભવે છે. વાસ્તવમાં ન તો અહીં અનિવાર્ય સંબંધ છે કે ન તો શક્તિનું અનિવાર્ય તત્ત્વ છે.

૧૭. શું કાર્યકારણ સંબંધનું જ્ઞાન અંતઃસ્ફુરણ દ્વારા મળે છે ?

આ પ્રશ્ન અંગે ચિંતન કરતા દ્યુમને જણાય છે કે કાર્યકારણ સંબંધનું જ્ઞાન અનુભવ નિરપેક્ષ તત્ત્વ દ્વારા મળેલું નથી. કાર્યકારણ એક બીજાથી તદ્દન અલગ હોવાથી કોઈપણ પ્રકારના અનુભવના અભાવમાં ‘અગ્નિ એ બાળે એવો પદાર્થ છે.’ તેવો ખ્યાલ કોઈને પણ આવી શકે નહીં. આમ આ જ્ઞાન અંતઃસ્ફુરિત જ્ઞાન નથી.

૧૮. કાન્ટ દેશ-કાળની તત્ત્વમીમાંસકીય વ્યાખ્યામાં શું જણાવે છે ?

તત્ત્વમીમાંસાત્મક વ્યાખ્યામાં કાન્ટ દર્શાવે છે કે,

૧. દેશ અને કાળનો સંબંધ આપણી સંવેદન-શક્તિ સાથે છે, પ્રત્યયની રચના-શક્તિ સાથે નહીં.

૨. જો કે દેશ-કાળ સંવેદન છે તો પણ તે ઇન્દ્રિયાતિત પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ છે, ઇન્દ્રિયજન્ય નહીં.

૩. પછી દેશ-કાળ સિવાય સંવેદ-શક્તિનું કોઈ ત્રીજું પ્રાગનુભવિક રૂપ નથી.

૧૯. કાન્ટ અનુસાર વિશ્લેષણાત્મક વાક્યો કેવા હોય છે ?

કાન્ટ અનુસાર વિશ્લેષણાત્મક વાક્ય- જેમાં કોઈ વિચારનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. તેમાં કોઈ નવીનતા નથી હોતી. તેનાથી આપણા જ્ઞાનમાં કોઈ વૃદ્ધિ થતી નથી. તે યથાર્થ જ્ઞાન આપતા નથી.

૨૦. કાન્ટ અનુસાર વિશ્લેષણાત્મક વાક્યો કેવા હોય છે ?

કાન્ટ અનુસાર સંશ્લેષણાત્મક વાક્ય- જેમાં કોઈ નવીન માહિતી મળે છે. તેનાથી જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈ વાક્યોમાં માત્ર નવીનતાનો ગુણ હોવાથી તેને જ્ઞાનની કક્ષામાં રાખી શકાય નહીં. નવીનતાની સાથે તેમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતા પણ હોવા જરૂરી છે.

૨૧. લોક અનુસાર વિચારોનું વર્ગીકરણ જણાવો.

લોક જ્ઞાનના ઉદ્ભવ માટે મન (બુદ્ધિ) અને તેની સામગ્રી તરીકે વિચારો – એવા બે ઘટકો વર્ણવે છે. આ વિચારોના બે પ્રકારો છે. (૧) સરળ વિચારો અને (૨) જટિલ વિચારો. સરળ વિચારોના ચાર વર્ગો છે. (૧) એક ઇન્દ્રિય દ્વારા પ્રાપ્ત થતા વિચારો, (૨) એક કરતાં વધારે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા વિચારો, (૩) માત્ર ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં વિચારો અને (૪) સંવેદન અને ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતા વિચારો.

૨૨. સરળ વિચારોની કસોટી જણાવો.

(૧) સરળ વિચાર અમિશ્ર યા અસંયોજિત છે. એક સમાન લક્ષણનો ઇન્દ્રિયાનુભવ છે. અને વિભિન્ન વિચારોમાં પૃથક્કૃત કરી શકાતો નથી. દા.ત. બરફની શીતળતા, ગુલાબની સુગંધ, સાકરનો સ્વાદ, કમળની શ્વેતતા વગેરે.

(૨) જે વિચારની પ્રાપ્તિમાં મન નિષ્ક્રિય હોય તે વિચારો સરળ છે.

૨૩. સરળ વિચારનો અર્થ જણાવો.

લોક તેના નિબંધમાં સરળ વિચારના જુદા જુદા ચાર અર્થો પ્રયોજે છે.

(૧) અનુભવના નાનામાં નાના એકમ યા પરમાણુના અર્થમાં

- (૨) વાદળી, ચોરસ, મધુર જેવા સરળ ઇન્દ્રિયજન્ય ગુણોના અર્થમાં
- (૩) અનુભવમાં મનને જે પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે અર્થમાં (મન દ્વારા રચાયેલ નહીં) અને
- (૪) રંગીન યા આકારયુક્ત જેવા નિર્ણય થઈ શકે તેવા ગુણના અર્થમાં

૨૪. સંયોજનની પ્રક્રિયા દ્વારા મન જટિલ વિચારો કઈ રીતે બનાવે છે ?

મન સંયોજનની પ્રક્રિયા દ્વારા પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સરળ વિચારોને એકત્રિત કરે છે. શ્વેતતા, મીઠાશ, કઠણતાના સરળ વિચારોના સંયોજન દ્વારા આપણને સાકરના ગાંગડાનો એક જટિલ વિચાર મળે છે. માનવી, લશ્કર, વિશ્વ, કૃતજ્ઞતા, સૌંદર્ય વગેરે આ પ્રકારના ઉદાહરણો છે. જટિલ વિચારોમાંનું ઐક્ય સંવેદન અને ચિંતન દ્વારા પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ તે તેમની રચનામાંનો માનસિક કાળો છે. વળી, સંયોજન માટે જે સરળ તત્ત્વો વિયોજન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા છે તેનાથી શક્ય બને છે. આથી લોક વિયોજનની પ્રક્રિયા પણ સમાન રીતે સ્વીકારે છે.

૨૫. લોક અનુસાર જ્ઞાન એટલે શું ? અથવા લોક અનુસાર જ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપો.

લોકના મતે જ્ઞાન એ બીજું કંઈ નહીં પણ આપણા વિચારો વચ્ચેની એકરૂપતા કે વિરૂપતાનું દર્શન માત્ર છે.

૨૬. વિચારોને જન્મજાત માનવાના ગેરફાયદા જણાવો.

વિચારોને જન્મજાત માનવાના કેટલાક ગેરફાયદા છે. એમ જણાવી લોક કહે છે કે જન્મજાત વિચાર માની લેવા પડે છે. તેનાથી વાસ્તવિક, વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો વિકાસ રૂંધાય છે. વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન માટે જરૂરી નિરીક્ષણ, પ્રયોગ, ચકાસણીને અવકાશ મળતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના હાર્દ સમી આલોચના દ્રષ્ટિને એક પ્રકારનો અંધશ્રદ્ધાનો અંધાપો લાગુ પડી જાય છે. વસ્તુલક્ષી કસોટીના અભાવમાં વહેમ, મતાગ્રહીપણું અને અહમ્ કેન્દ્રિ સંકુચિતતા જોર પકડે છે.

૨૭. બર્કલેની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ જણાવો.

સર્વ જ્ઞાત સત્તા માનસિક છે. આને બર્કલેએ પોતાની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિના રૂપે કહ્યું છે કે “esse est percipi” અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ છે એમ કહેવાનો અર્થ છે ‘તેની વાસ્તવિકતા મન પર નિર્ભર છે.’

૨૮. કાર્યકારણ સંબંધનું જ્ઞાન શાને આધારે મળે છે ?

આ પ્રશ્ન અંગે ચિંતન કરતા હ્યુમને જણાય છે કે કાર્યકારણ સંબંધનું જ્ઞાન અનુભવ નિરપેક્ષ તત્ત્વ દ્વારા મળેલું નથી. કાર્યકારણ એક બીજાથી તદ્દન અલગ હોવાથી કોઈપણ પ્રકારના અનુભવના અભાવમાં ‘અગ્નિ એ બાળે એવો પદાર્થ છે.’ તેવો ખ્યાલ કોઈને પણ આવી શકે નહીં. આમ આ જ્ઞાન અંતઃસ્ફુરિત જ્ઞાન નથી.